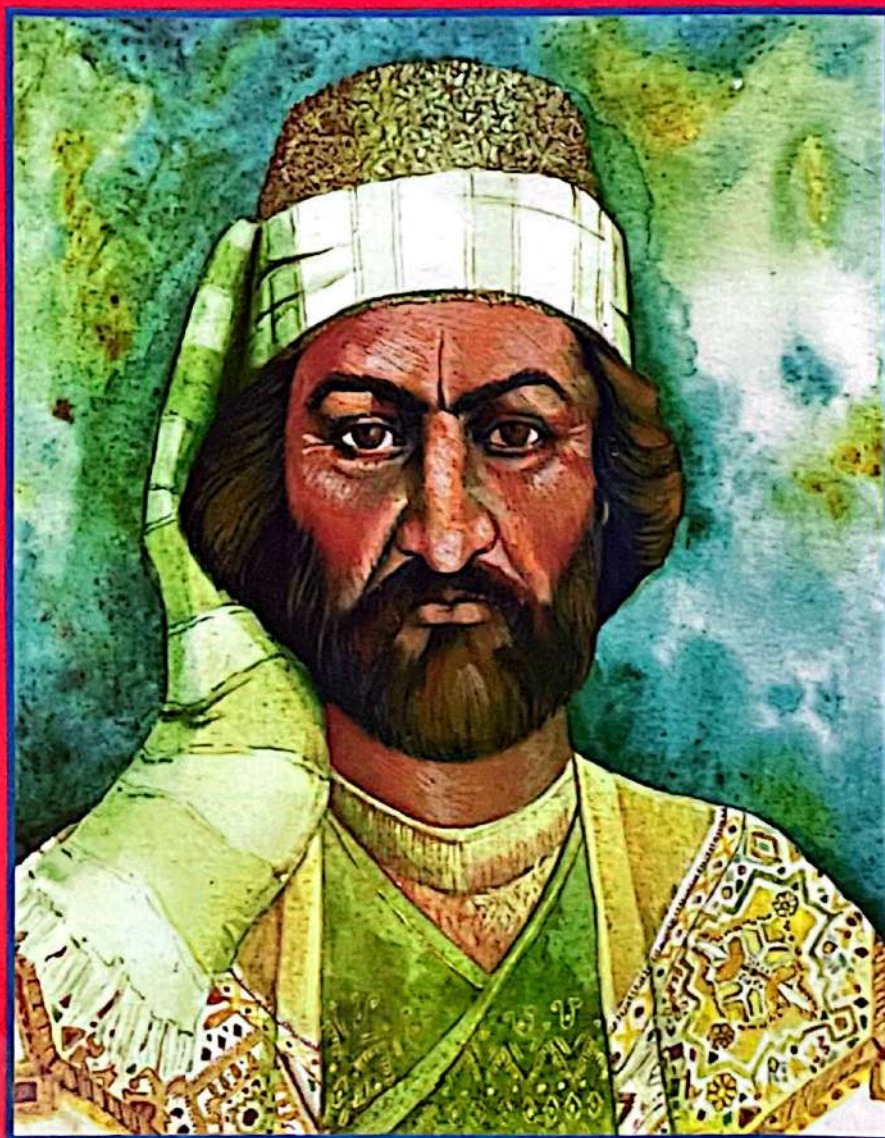

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

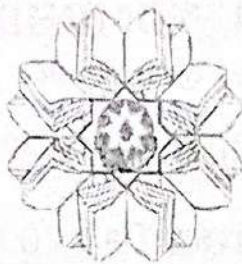

BAKI - 2017

№ 3

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

Jurnal 1954-cü ildən nəşr olunur

2017, № 3 (253)

(İYUL-SENTYABR)

AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ
(ELMİ-METODİK JURNAL)

BAKİ

BU NÖMRƏDƏ

M.P.VAQIF – 300

— S.Həsənova – Molla Pənah Vaqifin əsərlərində dil-üslub xüsusiyyətləri 3

METODİKA: TƏCRÜBƏ VƏ NƏZƏRİYYƏ

+ S.Mərdanova – “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənninin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər 11

+ K.Abdullayeva – Dilin funksiyaları 18

V.Qurbanov, F.Fərəcova – Azərbaycan dili kurikulumu və realiaqlar haqqında düşüncələr, fraqmental şərhlər 24

— E.Maqsudov - Köməkçi nitq hissələrinin tədrisində poetik-praktik mətnlər və çalışmalarla işin təşkili 30

— A.Qafarlı – Azərbaycan dili dərslərində sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsi üzrə iş 38

— Ş.Əhmədova – Uşaq ədəbiyyatı və onun tədrisi problemləri 45

— N.Mustafayeva – Əndəlib Qaracadağının müxəmməsləri 49

+ İ.Əliyeva, V.Vəliyeva – Peşə hazırlığı və kommunikasiya prosesində nitq mədəniyyəti 56

— A.Xəlilova – Azərbaycan dilində idman terminlərinin leksikoqrafik təsviri 63

DİL SİYASƏTİ

+ Ə.Abbasov – İlk Azərbaycan Parlamentinin dil siyasəti 67

ESSE

— Pərvin – Mikayıl Müşfiq: “Mən Dilbəri sordum...” 72

Cildin I-ci səhifəsində Molla Pənah Vaqif

MOLLA PƏNAH VAQIFIN ƏSƏRLƏRİNDƏ
DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİSədaqət HƏSƏNOVA,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Azərbaycan xalqının ilk Xalq şairi Səməd Vurğun “Böyük şairin şərəfinə” şerində A.S.Puşkinin “Yevgeni Onegin” poemasını Azərbaycan dilinə çevirməsi ilə bağlı demişdir:

*Axudım alımın inci tarini,
Yanmadım ömrümün iki ilinə.
Rusiya şerinin şah əsərini
İlk dəfə çevirdim türkün dilinə (8, 228).*

Buradakı son misra daha çox “Çevirdim Vaqifin şirin dilinə” şəklində yayılmışdır. Doğrudan da, Azərbaycan dili ədəbi dilimizin Vaqif mərhələsində keyli dərəcədə şirirlənmiş, sadələşmiş, xüsusi bir axıcılığa malik olmuşdur. Azərbaycan xalqının uzun zaman yalnız ağır ədəbiyyatında yaşayan milli şeir ölçüsü heca vəznini yazılı ədəbi dilimizə gətirməklə yüz illərdən bəri şerimizin canına, qanına hopmuş ərzuzun buzunu sındıran şah babamız Xətəidən sonra bu buzı suya döndərən axıdan Molla Pənah Vaqif dilimizdə tamamilə yeni bir istiqamətin yaranmasını əsaslandırdı. Onun ənənələrini davam etdirən S.Vurğun isə XX yüzillikdə heca vəznində möhtəşəm poemalar yazaraq milli vəznimizi sabitləşdirdi. Yazılı ədəbi dilimizin asanlaşmasında bu üç görkəmli şəxsiyyətin xidmətləri danılmazdır.

Vaqif Azərbaycanın elat dilli şairidir. Ümumxalq dilli şerimizin zirvəyə qalması Vaqifin adı ilə bağlıdır. Şairin dili üzərində araşdırma aparan proessor T.Hacıyev deyir: “Vaqifin ən böyük xidməti

odur ki, folklor zəminində durub, xalq dilini Füzuli məktəbinin səviyyəsinə qalxan yazılı ədəbi dil mövqeyinə çatdırdı, yeni ədəbi məktəb yaratdı” (2, 51). Maraqlıdır ki, M.P.Vaqif sarayda yaşasa da, onun yaradıcılığında məddahlıq özünü göstərmir.

Dildə elə söz və ifadələr vardır ki, onları ilk dəfə Vaqifin dilində görürük. Bu baxımdan, “havalanmaq” feli diqqəti çəkir:

*Siyahət görmədim Kür qırağında,
Məgər heç yaşılbaş olmaz bu yerdə?
Tərən könüm yənə uca dağlara
Havalanıb, hərgiz qonmaz bu yerdə (10, 23).*

“Hava” sözü Vaqifin dilində müxtəlif məqamlarda işlənmişdir:

*Könül deyil sən gördüyün havada (10, 40).
Çox gözəlsən, amma xoyundur zaman,
Baxmazsan üzümə mənim çox zaman,
Vaqif deyir, sənin əlindən aman!
Mən biçərə nə havalı sevinmişəm! (10, 57).
Cəfridursürməni çəkibdir gözə,
Havalanıb dəxi endirməz bizə (10, 82).*

Sözlərin müxtəlif mənə variantlarından istifadədə Vaqif ön yerlərdən birində dayanır. Diqqətə dəyər faktıdır ki, bir sıra söz və ifadələr ədəbi dilimizə Vaqiflə gəlmiş, lakin onunla getməmiş, sonrakı dövrlərdə ayrı-ayrı söz sənətkarları tərəfindən ədəbi dilimizin aktiv leksikasına daxil olmuşdur. Bu baxımdan, S.Vurğun, M.Müşfiq, S.M.Şəhriyar və başqalarının dilində həmin söz və ifadələrlə qarşılaşırıq. S.Vurğun “havalanmaq” sözünü tamamilə yeni üslub keyfiyyəti ilə işləmişdir:

*Könlüm keçir Qarabağdan,
Gah o dağdan, gah bu dağdan.
Axsamüstü qoy uzaqdan
Havalansın Xanın səsi,
Qarabağın şikəstəsi (8, 178).*

Uzun yüzillər, minillər boyu xalqın həyat tərzini, adət-ənənələri ilə bağlı olan nitq etiketlərindən istifadədə yazılı ədəbi dilimizdə Vaqif, bəlkə də birincidir.

*Qədəm basdın, sən səfərlər gətirdin,
Gözüm üstə, ey məstana, xoş gəldin!
Başu canım sənənin pəyəndəzindir,
Peşkəşindir bu qəmxanə, xoş gəldin!*

*Təşrif ki buyurdun, götürdüün qədəm,
Gərəkdir payına üz nisar edəm,
Dolanam başına, dönəm dəmbədəm,
Nə ki qulluğundu – sənə, xoş gəldin (10, 78).*

Dilimizdə qeyri-rəsmi nitq yarlıqlarından biri də “qurban olum” sözüdür. Bu söz Vaqifin dilində “qurban olduğum” şəklində işlənmişdir. Bu nitq yarlığına M.Müşfiqin dilində də rast gəlirik. Vaqifin aşağıdakı şeirinə nəzər salmaq:

*Sən gəldin nur doldu evə, otağa,
Gəldiyin yollara canım sadağa,
Durub qurban olmaq sənətk qonağa
Nişdur canımıza, qurban olduğum (10, 69).*

*Sən qəddinə yaşıllı-allar geyici
Vaqif daxi sənə qəzəl deyici,
Şükr Allaha, deyil adamyeyici,
Nolur gəlsən bizə, qurban olduğum (10, 69).*

“Qurban olduğum” nitq etiketi M.Müşfiqin dilində maraqlı bir üslub çaları ilə diqqəti çəkir:

*Bilməm, mənə neyçün atmış, unutmmuş,
Cövrü cəfasına qurbaq olduğum.
Yaxsa öz-gəsinə üzünü tutmuş,
Yeni sevdasına qurban olduğum (5, 188).*

Vaqifdə bu nitq yarlığı müraciət obyekti kimi, M.Müşfiqdə isə şəxs bildirən dil vahidi kimi işlənmişdir. Bundan başqa, “könlüm quşu” ifadəsi Vaqifin dilindən gələrək, uzun bir yol keçmiş,

S.M.Şəhriyarın bir sıra əsərlərinin dil məziyyətləri sırasına daxil olmuşdur.

Dil-üslub özəllikləri göstərir ki, Vaqif dilimizin bilicisi olmuşdur. “Xalq öz hikmət xəzinəsinə daxil olmuş bu sözləri bədii düşüncə sahiblərindən heç biri haqqında deməmişdir: “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz”. Hətta Azərbaycan dilində lirik poeziyanın tacıdır, bədii düşüncə zirvəsi ilə elmi-fəlsəfi fikir dərinliyini qranit vəhdətə gətirən Füzuli haqqında da söyləməmiş, ictimai xidmətlə bədii-mənəvi sərəvəti Vaqifdən əvvəl əlaqələndirmiş Xətai barəsində də deməmişdir. Görünür, xalq özünün bədii təfəkkürünün yaradıcılıq məhsulları olan bayatılar, oxşamalar və qoşmalarla Vaqifin bədii irsi arasında daha çox estetik-ünsiyyət uyğunluğu görmüşdür” (2, 47). Şairin sözləri səlislik və sərtastlıq, obrazlılıq səviyyəsinin yüksəkliyi ilə dilimizin üslub aydınlığını ifadə edir. Onun poetik dili leksikasının bolluğu və qrammatik quruluşunun dəqiqliyi ilə fərqli bir canlılığa malikdir.

*Saçın zəncirinə könül bağladım,
Məcnun kimi düşdüm dağa, Fatimə! (10, 32).*

Sözləri bu şəkildə Vaqif deyə bilərdi. “Saçın zəncirinə könül bağlamaq” şairin qələminə məxsus gözəl bir bədii üslub vahididir. “Ayrıldıq” rədifli şeirdən bir neçə bəndə nəzər salmaq:

*Xeyli vaxtdır ayrılmışığı yar ilən,
Gördük, amma tanışmadıq, ayrıldıq.
Qaldı canda gizli-gizli dərdimiz,
Bircə kəlmə danışmadıq, ayrıldıq!*

*Qərib-qərib durduq biganələrtək,
Soyuq-soyuq baxdıq divanələrtək.
Dönmədik başına pərvanələrtək,
Eşq oduna yanımadıq, ayrıldıq!*

*Olmayırdı belə səfərə çıxmaq,
Biz yar ilə danışmadıq, ayrıldıq.*

*Halallaşdı, himmətləşib dost ilən,
Təmənnəşib görüşmədik, ayrıldıq (10, 19-20).*

Birinci bəndədəki “tanışmaq” sözü maraqlı leksik-qrammatik dil vahidlərindəndir. Bizim dilimizdə “tanınmaq” felindən yaranan “tanış” ismi və “tanış olmaq” tərkibi feli vardır. Vaqifin dilindəki “tanışmaq” feli həm yığcamlığı, həm də səslənmə gözəlliyi ilə bədii estetiklik yaradan dil vahidi kimi yerinə düşmüşdür. Şerinin ikinci bəndindəki “yanışmaq” feli də maraqlıdır. Dilimizdə milli mənşəli “yanmaq” feli işləkliyi və söz yaradıcılığında fəalliyi ilə seçilir. Lakin dilimizdə həmin felin qarşılıq-birgəlik növüdə işlənməsi ilə Vaqifin dilində qarşılaşırıq. “Eşq oduna yanmaq” ifadəsi lirikada o qədər işlənməmişdir ki, artıq şablona çevrilmişdir. Lakin ifadənin son komponentinin “yanışmaq”, yəni “birlikdə yanmaq” feli ilə ifadəsi bədii dildə təzə və tərvətli bir vahid kimi səslənir. “... Şairin dilə gətirdiyi novatorluq – yeni söz, ifadə və təşbehlər xalq şeri janrlarında yaratdığı əsərlərdədir. Onun xidməti təkcə dilin aydınlığında deyil, məhz yeniliyindədir” (2, 53). Daxili anlamında bədii gözəllik yaşadan dil vahidlərindən biri kimi “təmənnəşmək” feli ürəyə yatımlılığı ilə diqqəti çəkir. Bu söz el arasında “halallaşmaq” anlamında işlənir.

Vaqifin dili ümumişləkliyi və kütləvililiyi ilə səciyyəlidir. Onun dili o qədər sadədir ki, qələmindən çıxan əsərlərin bir el aşığı tərəfindən düzülüb-qoşulması təsəvvürünü yaradır. Bu baxımdan, aşağıdakı örnəklər xarakterikdir:

*Getdim ala gözlü yarla danışam,
Dedi, oğlan, dur get, söz vaxtı deyil.
Arif çoxdur, etmək olmaz işarət,
Oynatma qaşını, göz vaxtı deyil (10, 50).*

*Ay ağalar, sizə bir ərz eyləyim,
Bu gün qar yağmışdır, dizə çıxıbdır.*

*Bir gözəlin həsrətini çəkərdim,
Təzə-təzə gəlib bizə çıxıbdır (10, 136).*

*Xəstə Vaqif onun sərgəştəsidir,
Bağrı qızıl qanun ağustəsidir.
Hər tarixi-müəttər, can rıftəsidir,
Qoyma ki, tökülsün ayağa zülfün (10, 92).*

Son bəndədə Qurbanidən gələn poetik bir ənənəni görürük:

*Qurbani der, heç kəs yarın öyməsin,
Düymələ yaxanın çarparz diyməsin.
Dəstələ, züflərin yerə dəyməsin,
Yollar qubarlanar, toz dəyəər sənə (4, 49).*

Uzun saçın tərənnümü xalq poeziyasında tarixi qədim olan məsələlərdəndir. Qurbani “Dəstələ, züflərin yerə dəyməsin, Vaqif isə Qoyma ki, tökülsün ayağa zülfün”- deyirdi.

Bu bir həqiqətdir ki, “Vaqif aşiq şeri janrlarında yazdığı əsərlərlə şöhrətlənir, lakin onun leksikonu bir aşiq dilinin söz ehtiyatı səviyyəsində qalmır, ümumiləşib dövrünün ədəbi dili hüququna qalxır. Yəni o, ərəb-fars sözlərinə də laqeyd qalmamış, klassik ədəbi məktəbin dilindən qidalanmışdır. Lakin Vaqif alınma sözləri öz üslubuna uyğunlaşdırır. Əcnəbi sözləri mənaca şəffaflandırmmaq üçün çox hallarda mətnədə onları azərbaycanca anlaşılan sinonimləri ilə işlədir” (2, 51).

*Başına döndüyüm toy adamları,
Siz də deyün toya gələn oynasın.
Adını demərəm, eldən ayıbdır,
Filankəsin qızı filan oynasın (10, 89).*

Xalqın dilində zaman-zaman sevib-oxşadığı, əzizlədiyi adamlara ünvanlanan “başına döndüyüm” etiketi ilə başlayan bu gözəl əsər nə qədər də təbii səslənir. Üslub məziyyətdən başqa, qrammatik faktları ilə diqqəti cəlb edən bu şerinin son misrasında biri qeyri-müəyyən, digəri təyini olmaqla iki əvəzlik işlənmişdir. Fərqli əlamət odur ki, təyini əvəzliyi qrammatik qayda-qanunlara əks olaraq

isimləşərək şəxs anlamı bildirmişdir. Məlumdur ki, qrammatika ilə üslubiyyat hər zaman üst-üstdə dünya bilmir. Və bədii dildə üslub özəllikləri qrammatikadan yüksəkədə dayanır. Bu anlamda, qrammatik vahidlərin öz çərçivəsindən uzaqlaşması heç bir qaydasızlıq yaratmır, əksinə, dilin bədiiyini çoxaldır.

*Zülfündən qoxuşar gülü reyhanlar,
Qurban hər mayına yüz min cavanlar,
Pişvazına gəlir huri qılmanlar,
Malayik durmuşlar san qabağında (10, 13)*

Reyhanların, güllərin ətir saçması təbiidir. Lakin onların hamısının birlikdə "qoxuşması" Vaqifin qələminə xas olan məsələdir. Mələklərin say ilə gözəlin qabağında durması da belə faktlardır.

*Vaqif qurban zənəxdənin çahına,
Şirin gülüyünə, xoş nigahına,
Qul olasan belə xublar şahına,
Durasan hər axşam, dan qabağında (10, 13)*

Son misradakı "dan" sözü axşam sözünün antonimi kimi "səhər" mənasında işlənmişdir. Bu söz bir zamanlar dilimizdə bol-bol işlənsə də, hazırda işləkliyini itirən vahidlərdəndir. O, yalnız "dan ulduzu", "dan yeri" birləşmələrinin tərkib hissəsi kimi dilimizdə yaşamını davam etdirir.

*Xublar arığından yarımaq olmaz,
İgdidin həmdəmi görək çağ ola,
Bəxtə boylu görək, mına gərdanlı,
Zülfü siyah, var əndamı ağı ola (10, 14)*

Dilimizdə "var" sözünün müxtəlif məqamları ilə qarşılaşırıq. Bu söz, əsasən maliklik anlamı bildirir. Məsələn, "Mənim gümüş kəmərəm var, taxmağa gələn" cümləsində "var" sözü "gümüş kəmərə malikliyi" bildirir. Bundan başqa, onun şəkilçi mövqeyində işləndiyi hallar da az deyil. Məsələn, "ümidvar" sözündə olduğu kimi. Belə hallarda o, -lı şəkilçisinin sinonim variantı kimi özünü göstərir.

Vaqifin dilindən alınmış yuxarıdakı örnəkdə isə o, mövcudluq mənasındadır.

*Vaqifin, görmüşəm bir türfa dıdar,
Çəkəram görməyə bir də intizar,
Hər kəsin dünyada bir qibləsi var,
Mən də yünüm sənə sarı tutmuşam (10, 52)*

Bu örnəkdə tamamilə fərqli bir faktla üz-üzə gəlirik. Məlumdur ki, istiqamət qoşmaları ismin yönlük halında olan sözlərlə işlənir. Vaqifin dilində isə "sənə sarı" əvəzinə "sənə sarı" işlənmişdir. Bu, ismin hal şəkilçilərinin də üslub imkanlarına malikliyi göstərir. S. Vurğunun da dilində belə faktlar vardır. Məsələn:

*Kür qırağı... Qarayazı... Göy çəmən...
Qoca palıd... Tüstülənən od, ocaq...
Saç ağardı, unutmadım sizi mən,
Hansı qair sizi bir də yazacaq? (9, 283)*

Son misradakı təsirlik haldakı "sizi" əvəzliyi həmin mənada dilimizdə "sizdən" formasında işlənir.

Dilimizdə elə sözlər vardır ki, onların dialektlərdən gəlməsi haqqında fikirlər formalaşmışdır. Məsələn, "sayırmaq" felinin S. Vurğun tərəfindən dialektlərdən alınmış dilimizə gətirilməsi və "yuvalanmaq" felinə də ilk dəfə həmin şairin dilində rast gəlinməsi belə mülahizələrdəndir. Lakin araşdırmalar təsdiq edir ki, sözügedən leksik-qrammatik vahidləri yazılı ədəbiyyatımızda ilk dəfə Vaqifin dilində görürük. Məsələn:

*Siyah zülfün buxaq altında qayrılır,
Ala gözlər can almağa sayrılır,
Cənandan ayrılan candan ayrılır,
Xalq içində bir misaldı, sevdiyim! (10, 56)*

*Ey siması tərən, sənəsi topğun,
Sənətək tellərin çıxalambdır,
Başına dönməkdən əlmə götürürəm!
Can mürğü zülfündə yuvalanıbdır (10, 124)*

Vaqifin dili ilə tanış olduqda düşünlərsən ki, doğrudan da, "sənətək yurdun söz meməndir".

*Gözləri sürməli, yanağı xallı,
Bir laçın sövdəli, tarlan xəyallı (10, 132)*

Yuxarıdakı misraları oxuyanda yenə də S. Vurğun yada düşür. "Xəyal" sözünün önündə gələn "tərən" epiteti o qədər yerinə düşür ki, Vaqifdən neçə yüz il sonra S. Vurğun da bu ifadədən istifadə etmişdir:

*Qırdın qanadımı, qırdın qolumu,
İtiridin qəlhinə, əzdim yolumu,
Tərən xəyalımı, laçın könlümü
Oynadıb, oynadıb sən səimadınımı? (8, 61)*

Vaqifin dilindəki sintaktik vahidlərin də böyük üslub imkanları vardır. "Vaqif dilinin xəlqiliyi onun bədii sintaksisində də görünür. Burada xalq danışığı dilinin sərbəstliyi, adiliyi, loruluğu yox, sərəstliyi diqqəti cəlb edir" (2, 53). Şairin dilindəki bütöv bir sintaktik vahidə S. Vurğunun da dilində rast gəlirik:

*Vaqif, yad et sənə yad eyləyəni,
Doğru sanma hər bir yaram yəni.
Qoymaz göz önündən sevan sevanı,
Könüldən-könülə yollar görünür (10, 120)*

Məlumdur ki, Xalq şairi S. Vurğunun 50 illik yubileyi keçiriləndə o, yataq xəstəsi idi və o, öz yubileyində iştirak edə bilmirdi. Tədbirə gələn dost-tanışlarla, poeziya, elm və incəsənət adamları ilə radio vasitəsilə əlaqə saxlayan şair belə demişdir:

*Gözüm gözünüzdən uzaq olsa da,
Könüldən-könülə yollar görünür (8, 120)*

Faktlar göstərir ki, Vaqifin dilində faydalanan şairlərimiz çoxdur. Onlardan biri də S. Rüstəmdir. Vaqifin aşağıdakı şeirinə nəzər salaq:

*Vaqif, çoxdur dərindən, mən də bilərəm,
Bir gün görməyəndə, yaqın, öləyəm.
Ağlasan, ağlaram, gülsən, gülərəm,
Xəstəyəm, dərmanım neçün ağlayır? (10, 122)*

Bu şeirin üçüncü misrası eynilə S. Rüstəmin "Təbrizim" şeirində təkrarlanmışdır:

*Ağlasan, ağlaram, gülsən, gülərəm,
Yağlasan, yaqaram, ölsən, ölərəm.
Vurumu sənənlə yarı bölərəm.
Gəl bir də üzündən öpüm, Təbrizim,
Başına gül-çiçək sapım, Təbrizim (7, 7)*

Vaqifin dilindəki maraqlı faktlardan biri "əyilmək" və "əyar" sözləridir. Şairin dilində "əyilmək" feli "incimək" "əyar" ismi isə "inciklik" mənasında işlənən diqqətə dəyər vahidlərdəndir:

*Nədən küsüb təbi nazik olan yar,
Bilmənəm ki, buna nə çarə görək?
Nə deməkdir dost-dostundan əyilmək,
Gərəkdir düzəli yol, ara görək (10, 46)*

*Görüm sənəni nədən oldu əyarın,
Məndənmidir, ya qeyridən çəkərin,
Ay himürvət, məgər dəydir ciyərin,
Müdam sızıldaram, heç usanmazsan! (10, 72)*

M. Müşfiqin dilində də "Yenə o bağ olaydı" şeirində "əyişmək" (inciyyə küsmək) ləksemi işlənmişdir:

Hər bir sənətkarın əsas böyüklüyü onun dili ilə ölçülür. Ola bilər ki, ayrı-ayrı sənətkarların lüğət tərkibi eyni və ya yaxın olsun və bu, təbiidir. Ona görə ki, onlar eyni dildən faydalanırlar. Lakin onların özəlliyi dilimizin bulduğundan nə dərəcədə su içmələri və onun sözlərindən necə istifadə etmələridir. Burada sözsə yanaşmaq, ona hansı münasibəti bəsləmək, onu işlətmək bacarığı söz sənətkarının özəlliklərini təyin edir. Bu anlamda, Vaqifin söz tutumu, sözləri yerinə qoymaqda səliqə-sahmanı insanı valeh etməyə bilməz.

*Yenə mənə yanar-yanar odlara,
Dağılmış ayrılıq saldı, sevdiyim!
Mən ha getdim möhmət ilə, dard ilə,
Can sənəni yanında qaldı, sevdiyim! (10, 56)*

*Ey cavan qız, məndən belə gəzmə gen,
Mən sənəni üzündə xalı sevmişəm.
Bənd olmuşam şirin-şirin sözünə,
Şəkkər dodağında balı sevmişəm (10, 57)*

Dilimizdə isimlərin qarşısındakı sifətlər, adətən, tək işlənilir. Fələ aid tərz bildirən zərflərin isə təkrar işlənməsi dilimizin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Vaqifin dilində təkrar sifətlərin işləkliyi onun əsərlərinin ritmikliyinə müsbət təsir edən amillərdəndir. Yuxarıdakı örnəklərdə “yanar-yanar od”, “şirin-şirin söz” ifadələri bu baxımdan layiqli sintaktik vahidlərdəndir.

Iraq durma, məndən cüdayı gəzma!

Sevirsən, ey nəzlim, xudayı gəzma!

Əyri otub, belə binayı gəzma,

Gəl indi mənimlə düzəl, sevdiğim! (10, 67).

Dilimizdə sifət düzəldən -i morfemi şəkilçilərin mənacə hər iki qrupuna aiddir. O həm üçüncü şəxsin mənsubiyyət və ismin təsirlik hal əlaməti kimi qrammatik, həm də adlardan yeni sözlər düzəldən leksik şəkilçi kimi omonimlik səciyyəsi daşıyır. Belə ki, bu leksik şəkilçi həm dörd cür yazılaraq ahəng qanununa tabe olan milli leksik şəkilçi (məsələn, şabalıdı rəng, armudu stəkan, sürməyi paltar, gümüşü saçlar), həm də bir cür yazılan, ahəng qanununa uymayan və yalnız alınma sözlərə qoşulan alınma leksik şəkilçi kimi işlənilir (məsələn, elmi əsər, tarixi hadisə, kütləvi iş və s.). Lakin Azərbaycan dilində elə faktlar vardır ki, bu şəkilçi alınma sözlərə qoşulsa da, ahəng qanununa uyur. Bu fakt həmin şəkilçinin “hava” sözünə qoşulduqda üzə çıxır. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “havayı” sözünün “boş yerə”, “nahaq”, “hədə”, “mənasız”, “dəyərsiz” və s. mənalari verilmişdir. “Havayı” sözünün mənalardan biri də “pulsuz”, “qarşılıqsız”, “məccani” deməkdir. Yəqin ki, hava pulsuz olduğu üçün həmin sözdən düzələn leksik-qrammatik vahid də sözün ilkin mənasına uyğunlaşdırılmışdır.

“Hava” ərəb mənşəli sözlər qrupuna aiddir və o, dilimizə “həvə” şəklində daxil olmuşdur. Tarixi qrammatikamızda öz ilkin fonetik variantını qoruyub saxlayır. Məsələn, M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının “Anasının Leyliyə nəsihəti” hissəsində anası Leyliyə deyir:

Sən şəmsən, uymagil həvaya,

Kim şəmi həvə verər fənaya (1, 56).

Diqqəti çəkən cəhət budur ki, sözdəki -i şəkilçisi həm özü, həm də qoşulduğu söz alınma olsa da, ahəngə uyur və bu, dildə yeganə fərqli əlamət kimi dəyərləndirilmişdir. Lakin Vaqifin dilindəki “cüdayı” sözü bu faktın yeganə olmadığını təsdiq edir. Bu, dildə həmin şəkilçiye yeni prizmadan yanaşmağın vacibliyini göstərir.

Vaqifin dilindəki maraqlı leksemlərdən biri də “anlamaq” felindən yaranmış “anlaq” ismidir.

Ey zülmü çox, qəlbi qara biiqrar,

Utanmazsan, amma heç utanmazsan!

Nə anlağın vardır, nə bir kəmalın,

Onun üçün hərgiz sözü qanmazsan! (10, 72).

Dilimizdə “sallanmaq” feli var. Ancaq bu feildən düzələn “sallanış” sözü Vaqifin dil şirirliyinin nümunəsidir:

Onuruşun gözəl, duruşun gözəl,

Sallanışın gözəl, yerişin gözəl,

Xoyun, xülqün gözəl, hər işin gözəl,

Bəxş olub bu xübluq xudadən sənə (10, 30).

Dilimizdəki “üzgün” sifəti Vaqifin dilində başqa tərəvəllə meydana çıxır. Məsələn:

Nə müddətdir ona güvənən bizik,

Həsərin çəkməkdən canımız üzük,

Hər əlinə alıb bir danə üzük,

Üzüyü dəstinə alan oynasın (10, 89).

Ümumtürk leksikasının aktiv vahidlərindən olan “düyün” sözü də maraqlıdır. Çağdaş dilimizdə “toy-düyün” mürəkkəb isminin tərkibində qalan bu söz bir za-

manlar Azərbaycan dilində işlək olmuşdur. Hazırda türk dili üçün səciyyəvi dil elementlərindəndir.

Düyün oldu, bütün xublar yığıldı,

Gəlmədi bir bizim gülbədən gəlin.

Sən gəlmədin deyün, yasa batmışam,

Gələ gör, ey zülfü yusəməni gəlin! (10, 80).

Bu nümunədəki “gələ gör” feli də diqqəti çəkir. Hazırda passiv leksikaya keçən bu milli dil vahidi tarixi qrammatikamız üçün xarakterik sözlərdən biri olmuşdur. “Tez gələ gör” mənasında işlənən bu feil çağdaş türk dilində indi də fəal mövqedədir.

Gəl oyna, əlinə kələğay dola,

Buyur, şabaş versin Vaqif tək qula!

Mat qalıb desinlər kimindir ola

Kəlik kimi səhib bu süzən gəlin (10, 80).

“Kimindir ola” sözü dastanlarımızın, xüsusilə də “Koroğlu” dastanının dili üçün səciyyəvi olan, lakin çağdaş dövrimizdə arxaikləşmiş ədatla işlənməmişdir. Hazırda “kimindir ola?” sözü “kimindir ki?” formasında işlənilir ki, “ki” ədatı “ola” ədatının yerinə keçmişdir.

Badi-səbə, bir xəbər ver könlümə,

Görüm o yanağı lələ gəlirmi?

Həsərdindən könül dönübdür qana,

Baş çəkməyə bizim hələ gəlirmi? (10, 44).

Badi-səbəyə müraciət klassik poeziyamız üçün səciyyəvi əlamətlərdəndir. Yazılı ədəbi dilimizdə Ş.İ.Xətayinin dilində səbəyə müraciət var idi. Lakin xalq ruhunda yazılan əsərlərdə “badi-səbə”yə müraciət, fikrimizcə, Vaqif mərhələsi ilə bağlıdır. Daha sonra biz onu S.Ə.Nəbatinin dilində görürük:

Səbə, məndən söylə ol gülbərə,

Bülbül gülistana gəlsin, gəlməsin?

Bu hicran düşküni, illər xəstəsi

Qapına dərmana gəlsin, gəlməsin? (6, 147).

XIX yüzillikdə isə Q.Zakirin dilində də bu faktla qarşılaşırıq:

Badi-səbə, söylə mənim yarımə,

Gözəllər çıxıbdır seyrana, gəlsin.

Təğəful etməsin, işrət qağıdır,

İçilir hər yerdə peymanı, gəlsin (11, 163).

Vaqifin dilini araşdırdıqca yeni-yeni faktlar üzə çıxır. Doğrudan da, “...Şeir sənəti tarixinin bütün dövrlərində şair sözü – şeir gözəllik qiyafəsində, müqəddəslik libasında arıya-ərsəyə gəlmiş, bədii söz ustaları – sözə təmənnsəz xidmət edənlər, əbədiyyət nəğməkarları sözü əbədiyyətə qovuşdurduqları üçün özləri də mənsub olduğu xalqın qəlbinə köçmüşlər. Müəsirlərinə bədii söz həyəcanı, sənət sevinci, xoş ovqat və ilahi zövq aşılayan şair kəlamı həmişə misilsiz mənəvi sərvət hesab edilmişdir” (3, 3). Vaqifin dilində “könülə dayaq qoymaq”, “dərman eləməyə ayaq qoymaq”, “hicranın altından çıxmaq”, “ruzigarım qarı günə bağlanması”, “qıble yelləri”, “canan dağı”, “örkü salmaq”, “könüldən qeybət etmək”, “yarlıq etmək”, “könülün şüfəsini sındırmaq”, “əhli-kəmal”, “zülfin sevdasına baş qoşmaq”, “şəhlələnmək”, “zibələnmək”, “şeydalanmaq”, “könül bağının şümşadı” və s. kimi onlarla maraqlı söz və ifadələr vardır.

Bir gözü şərlinin, cəng nəzərlinin,

Zülfü ənhərlinin, müşk tərlinin,

Bir səmənbarlinin, zər kəmərlinin,

Bir incə bellinin qurbanıyam mən (10, 75).

“Cəng” müharibə deməkdir. Bu sözün “baxış” sözü ilə işlənməsi qeyri-adi faktıdır. Qrammatik baxımdan uyğun olmayan bu fakt üslub vasitəsi kimi yerinə düşür.

Bir çox ülfətlinin, məhəbbətlinin,

Bir mərhəmətlinin, şəfəqqətlinin,

Bir pəri tellinin, gün tələtlinin,

Bir məhcəməllinin qurbanıyam mən (10, 75).

Bu əsər misrularının ilk sözü “bir” sözünün təkrarı ilə başlanan və bununla da anafora yaradan sözlərin ritmi ilə mü-

şayiət edilən maraqlı bir poetik nümunədir. Vaqifin dilində “qafiyə qayımaq” adlı ifadə “qoşma yazmaq” mənasında işlənmişdir:

*Vaqif, canan ilə tər oldu ara,
İmdad sənə qaldı, eylə bir çara,
Bir qafiyə qayır, göndər ol yara,
Bəlkə dərdimizə dəvalar olsun (10, 91).*

Burada “aranın düzəlməyi” əvəzinə, “aranın tər olmağı” tamamilə təzə-tər ifadədir. Vaqifin ədəbi və bədii dil yeniliyini onun qoşmaları daha çox üzə çıxarır.

Vaqifin dilinin linqvistik keyfiyyətləri çoxdur. Onlar Azərbaycan dilinin üslubiyyatında layiqli faktlar kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Vaqifin “gözəl” sözü ilə başlanan 5 bəndlik (20 misralıq) bir qoşmasında həmin söz 43 dəfə işlənmişdir. Buna baxmayaraq, bu təkrar heç bir ağırlıq yaratmır, əksinə, üslub özəlliyi kimi bədiiliyin güclənməsini əsaslandırır.

Vaqifin dilində milli sözlərin kəmiyyət və keyfiyyətə yüksəkdə durması şairin leksikasının məziyyəti kimi meydana çıxır. Alınma sözlər isə o dərəcədə sönük qalır ki, onlar Vaqifin xəlqiliyinə kölgə sala bilmir. “... məzmunca milliləşməmiş onlarca alınma sözlərin işlənməsi də onun dilinin xəlqiliyini sarsıtmır. Əvvəln, belə sözlər, ümumən, klassik poeziya janrlarında yazdığı əsərlərindədir ki, bunlar da onun yaradıcılığını, ədəbi və bədii dil novatorluğunu təmsil etmir. İkinci tərəfdən, həmin sözlər xalq şeri janrlarında işlənməyən müxtəlif sözlərlə ehtəs sintaktik əlaqəyə girir ki, anlatma

dərəcəsi normal səviyyədə qalır. Yəni bu halda da Vaqifin iş üsulu, sözlə davranışı həlledici olur” (2, 59).

*Axır cana yetirərsiz Vaqifi,
Ağlayıban götürərsiz Vaqifi,
Bir gün olar itirərsiz Vaqifi,*

O qədər gözərsiz allı çıraqlı (10, 138).

Vaqif, doğrudan da, özü dediyi kimi, əli çiraqla axtarılası söz sənətkarlarıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Füzuli. Seçilmiş əsərləri, II c. Bakı, 2008.
2. Hacıyev T. Vaqif dilinin və sənətinin xəlqiliyi / Yazıçı dili və ideya-bədii təhlili. Bakı: Maarif, 1979, s. 47-59.
3. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı, Elm, 2008.
4. Qurbani. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
5. Müşfiq M. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
6. Nəbati S.Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
7. Rüstəm S. Seçilmiş əsərləri, III c. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
8. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, I c. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
9. S. Vurğun. Əsərləri, III c. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
10. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
11. Zakir Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı, AVRASIYA PRESS, 2005.

Metodika: təcrübə və nəzəriyyə

“AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ” FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR

Samirə MƏRDANOVA,
Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili
və nitq mədəniyyəti kafedrasının dosenti

Açar sözlər: Azərbaycan dili, nitq mədəniyyəti, problemlər, tədris prosesi, müasir tələblər, həll istiqamətləri.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, культура речи, проблемы, учебный процесс, современные требования, решение направления.

Keywords: Azerbaijani language, culture of speech, problems, teaching process, modern requirements, directions solutions.

Azərbaycan dilinin ictimai funksiyası cəmiyyətdə baş verən köklü dəyişikliklər, elmi-texniki intibah, başqa millətlərlə çoxşaxəli əlaqələr sayəsində genişlənməmişdir. Bu dilin fonetik, leksik və qrammatik normalarını dərinlən öyrənmək onların yazılı və şifahi nitqə düzgün tətbiq edilməsini zəruriləşdirir. Bu mənada, nəzəri məsələlərin real tətbiqi vacib əhəmiyyət daşıyır.

Nəzəriyyə ilə praktikanın əlaqələndirilməsi imkanı nitq mədəniyyətinə yiyələnməyə şərait yaradır. Nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün dilin lüğət tərkibinə dərinlən vaqif olmaq əsas şərtidir.

Dünyagörüşü geniş, söz ehtiyatı zəngin olan, sözlərin mənalərini mətn və nitqdə düzgün əlaqələndirməyi bacaran şəxs öz fikrini məntiqi cəhətdən sərbəst ifadə edə bilər. Nitqin dəqiq və anlaşılğı, sistemliliyi, ardıcılığı və məntiqliliyi dilin söz ehtiyatına bələd olmaq, sözün məna tutumunu bilmək, onun

sinonimlərini yerli-yerində seçmək və işlətmək imkanı onun praktik şəkildə düzgün tətbiqindən asılıdır.

Nitq dilin əməli fəaliyyət forması, fikrin birbaşa gerçəklidir. Nitq mədəniyyəti mədəni nitq, tələffüz mədəniyyəti, lüğət mədəniyyəti, düzgün danışmaq və yazmaq sənətidir. Nitq vasitələrindən məqsədəuyğun və səmərəli istifadədir. Mədəni nitq milli orijinallığı, məna dəqiqliyi, lüğət zənginliyi, müxtəlif cəhətliliyi qrammatik cəhətdən düzgünlüyü, məntiqi uyğunluğu və bədii ifadəliliyi, bir sözlə, geniş kommunikativ imkanları ilə fərqlənir (3, s. 26).

Dilçilik fənləri içərisində xüsusi yeri olan “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənni digər fənlər kimi, məlum ehtiyac və tələblər əsasında meydana çıxmışdır. Bu fənnin tədrisi sayəsində ali məktəblərdə tələbələr Azərbaycan dilinin incəliklərinin, zənginliklərinin öyrənilməsi üçün imkan yaranmışdır. Həm mühazirə, həm də praktik məşğələlər for-

masında tədris edilən «Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti» fənni tələbələrə Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərini öyrətməklə yanaşı, çox qədim tarixə malik Azərbaycan ədəbiyyatının mənimsənilməsində də böyük rol oynayır. Çünki bu praktik məşğələlər ədəbi dil nümunələri əsasında aparılır.

Başda Ə. Dəmirçizadə olmaqla, Azərbaycanın bir çox dilçi alimləri: T. Hacıyev, A. Qurbanov, K. Vəliyev, H. Həsənov, A. Babayev, N. Abdullayev, T. Əfəndiyeva və başqaları dilimizin nitq mədəniyyətinin və üslubiyatının araşdırılmasında, elmi fikirlərin təkmilləşdirilməsində, formalaşdırılmasında və ən əsası tədrisində böyük xidmətlər göstərmiş, nitq mədəniyyətini şərtləndirən amillər, normalar, fənnin tədrisi problemləri haqqında və s. məsələlər haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər.

A. Qurbanov «Nitq mədəniyyəti problemləri və Azərbaycan dilçiliyinin vəzifələri» («Elm və həyat», B., 1988, №2) məqaləsində nitq mədəniyyətini xalqın ümumi mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi adlandırmış, mədəni nitqə verilən tələblərdən bəhs etmiş, sözdən istifadə bacarığına, söz seçiminə xüsusi diqqət yetirməyin zəruri olduğunu qeyd etmişdir.

A. Qurbanov nitq mədəniyyəti məsələlərindən bəhs edərkən nitq və dilin münasibəti məsələsinə toxunmuş, dilin ictimai, nitqin fərdi xüsusiyyətlərindən bəhs etmiş, mədəni nitq üçün iki cəhətin – düzgünlük və kamilliyin əsas olduğunu qeyd etmişdir. Görkəmli alim düzgün nitqdən danışarkən onun ön normasına: fonetik, orfoepik, leksik, onomastik, semantika, frazeoloji, derivatoloji, morfoloji, sintaktik və üslubi normalarına əməl et-

məyin zəruri olduğunu qeyd etmişdir. O, kamilliyə və düzgünlüyə yerli-yerində istifadə olunmasını əsas şərt hesab etmiş, dəqiq, zəngin, aydın, təmiz, məntiqi, yığcam, ifadəli, təsirli nitqi «kamilliyə» adlandırmışdır. Deməli, kamilliyə bu xüsusiyyətlər əsasında şərh edilməli və bu zaman vurğu, fasilə, nitqin tempi, mifika və jestlərdən istifadə edilməsi, bədii ifadə vasitələrinin işlədilməsi və s. haqqında məlumat verilməli, bunların hər biri bədii nümunələr əsasında şərh edilməklə tələbələrə aydın təsəvvür yaradılmalıdır.

Görkəmli dilçi alim yazmışdır: «Nitq mədəniyyəti ilə bağlı olaraq hələ ki tam, yekdil bir fikir yoxdur. Bəzən dilin ifadə vasitələrindən düzgün istifadə etməyi, bəzən yığcam, sərrast danışmağı nitq mədəniyyəti hesab edənlər, bəzən onu üslublarla əlaqədar olaraq şərh etməyə çalışanlar da olmuşdur. Lakin nitqdə yalnız düzgün üslubi fəhmlərlə işləməklə yüksək nitq mədəniyyətinə nail olmaq mümkün ola bilməz» (7, s. 24).

Bu fikirlərdən də görüldüyü kimi, «Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti», əsasən, təbiiqə səciiyyəlidir. Deməli, nitqin fəaliyyətinə normativlik baxımından yanaşmaq daha məqsədə uyğundur. Bu, ali məktəblərdə nitq mədəniyyətinin tədrisində əsas götürülməlidir.

Bu mənada, «Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti» tədris fənni kimi aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- Dil vahidləri ifadə olunan fikrin məzmununa uyğun seçilməli, fikrin dəqiq ifadəsinə xidmət etməli;
- Fikrin daxili məntiqi əlaqəsini, onun komponentləri, cümlə və abzaslar arasındakı ardıcılığı təmin etməli;
- Natiq auditoriyanın səviyyəsini,

marafını, hadisələrə münasibəti nəzərə almalı, faktların anlaşıqlı, inandırıcı olmasına xüsusi diqqət yetirməli;

Nitqin həyat hadisələrini düzgün əks etdirməsinə, faktların təhrif olunmasına, rəqəmlərin şişirdilməsinə yol verməməli;

- Nitqin emosionallığı unudulmamalıdır. Bütün bunlar nitq mədəniyyətinin mühüm tələbləridir.

Respublikamızda böyük müvəffəqiyyətə həyata keçirilən təhsil islahatı ali məktəblərin qarşısında geniş perspektivlər açmışdır və müəllimlərdən tədris proqramlarına, dərslərlərə, dərslər vasitələrinə, tədris olunan fənlərin bilik istiqaməti və xarakterinə yenidən baxmağı tələb edir. Bu tələb eyni dərəcədə tədris olunan «Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti» fənninə də aiddir. Xatırladaq ki, bu fənn «Nitq mədəniyyətinin əsasları» adı ilə 1986-cı ildən bəzi ali məktəblərimizdə tədris planına salınmışdı. Respublikamız müstəqillik qazanandan sonra, xüsusən, 1995-ci ildə ümumxalq referendumu ilə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Azərbaycan dilini rəsmi dövlət dili kimi qəbul etdikdən, ümummilli lider Heydər Əliyevin 9 avqust 2001-ci ildə «Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu» haqqında fərmanından sonra milli qürrur mənbəyimiz və dövlət atributlarından olan dilimizin, onunla birlikdə nitq mədəniyyətinin tədrisinə də qayğı diqqət mərkəzində öz yerini möhkəmləndirdi (8, s. 4). Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin 23 may 2012-ci ildə «Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair» sərəncamı, 9 avqust 2013-cü ildə «Azərbay-

can Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət proqramı»nı imzalaması fənnin tədrisində yeni mərhələ oldu. Bu proqramda ilk dəfə olaraq nitq mədəniyyətinə xüsusi yer ayrılmış, fənnin tədrisi məsələsi ölkə prezidenti tərəfindən tövsiyə edilmişdi.

Fənnin tədrisi qarşısında praktik fəaliyyət məqsədi qoyulduğundan Azərbaycan dilinin ən zəruri məsələləri yığcam şəkildə şərh olunmaqla nitq mədəniyyəti ilə əlaqələndirilir, nitq mədəniyyətindən gündəlik həyatı əhəmiyyət daşıyan cəhətləri ön plana çəkməklə tələbələrə nitq vərdişlərini yüksəltmək məqsədilə müxtəlif bədii, elmi və publisistik xarakterli orijinal mətnlərlə möhkəmləndirilir. Hər mövzuya aid çalışma və tapşırıqlar keçilmiş mövzunun təhlilində xidmət etməklə onun tələbələr tərəfindən tam başa düşülməsinə zəmin yaratmalıdır.

Mədəniyyət, danışmaq və yazmaq mədəniyyəti anlayışları qarşılıqlı əlaqə əsasında insan mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi götürülür. Nitq mədəniyyəti ümumxalq danışmaq dilindən, eləcə də dialekt və şivələrdən seçmə və əvəzləmə əsasında götürülmüş və hamıya eyni dərəcədə anlaşıqlı olan söz və ifadələrdən istifadə etməklə ədəbi dilin normaları daxilində düzgün və aydın danışmaq və yazmaq, nitqin düzgünlüyü, aydınlığı və dəqiqliyi naminə həm sözlər düzgün tələffüz edilməli, intonasiya, vurğu və fasilələr gözlənilməli, həm də dil vasitələrindən məqsədəuyğun istifadə olunmalıdır.

Deməli, «Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti» fənninin tədrisində məqsəd tələbələrə öz fikirlərini şifahi və yazılı formada düzgün, aydın, səlis, canlı və anlaşıqlı şəkildə çatdırma bilmək bacarığı və vərdişlərinin yaradılmasına yardımçı

olmaqdır, yəni müasir ali təhsilli gənclər ilk əvvəl gözəl nitqə, nitq mədəniyyətinə yiyələnəməli, dilimizin üslubi imkanlarına, tələffüz və yazı qaydalarına yaxşı bələd olmalıdırlar.

Reallıq da budur: dil tədris prosesində öyrənilir, ünsiyyətdə inkişaf edir, yayılır: vaxtilə Nəsimi, Xətai, Füzuli kimi qüdrətli söz ustaları ana dilimizi geniş coğrafiyanın regional dilinə çevirdikləri kimi.

Təlim prosesi, o cümlədən dil təlimi prosesi mürəkkəb dialektik prosesdir. Bu prosesin özünəməxsus qanunları vardır. Həmin qanunları üzə çıxarmaq, təlimi bu qanunların tələblərinə uyğun şəkildə həyata keçirmək və bu proseslərin gedişində, həyata tətbiqində əsas həlledici şəxsiyyət olan müəllimləri təlim, tədris qanunları ilə hərtərəfli tanış etmək metodlarının, pedaqoqların əsas vəzifəsidir.

Ancaq bütün bu prinsip və meyarlara rəğmən, bu gün "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" fənninin tədrisində bir sıra problemlər özünü göstərməkdədir.

Əvvəla, ondan başlayaq ki, bəzi hallarda filoloq-mütəxəssislərə tədris olunan nitq mədəniyyəti fənni ilə qeyri-filologiya fakültələrində tədris olunan nitq mədəniyyətinin məzmunu düzgün ayırd edilmir. Yeni sahə olduğu üçün hər ikisinin eyni məzmun daşdığı düşünülür. Ancaq bilinməlidir ki, birincisi dilçiliyin ayrıca elm sahəsidir, ikincisi isə Azərbaycan dilində nitq mədəniyyətinə yiyələnəməyi öyrədir. Filoloqlara tədris olunan fənn dilçiliyin bir sahəsi kimi üslubiyyatla əlaqəli şəkildə öyrədilir (əbəs yerə dərslərlərin adında "nitq mədəniyyəti və üslubiyyat" ifadələri birlikdə işlədilmir) və nəzəri əhəmiyyət daşıyır. "İndiyə

qədər aparılan tədqiqat əsərlərində nitq mədəniyyətinin daha çox üslubiyyatla əlaqəsinə fikir verilmiş, nitqin ifadəliliyi ön plana çəkilməmişdir. Əlimizdə olan dərslərlik və dərs vəsaitlərinin adları da bunu deməyə əsas verir; məsələn, "Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları"; "Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat" (2, s. 18).

Elə ilk baxışda əksinə düşünmək də məntiqsizlikdir: çünki "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı" ixtisasında üç il təhsil alan tələbəyə dördüncü kursda nitq mədəniyyəti öyrətmək heç də uyğun görünmür, deməli, bu, tədris proqramının davamı kimi, sintaksisdən sonra gələn yeni dilçilik bölməsi ilə bağlı fəndir. "Azərbaycan dili və nitq" mədəniyyəti fənni isə Dövlət Proqramına əsasən, 2014-cü ildən qeyri-filoloji ixtisaslarda tədris olunur.

"Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" fənninin tədrisinin şifahi və yazılı nitqin inkişafında müstəsna əhəmiyyəti var. Azərbaycan dilini yaxşı mənimsəyənlər öz fikirlərini, hisslərini bütün sahələrdə düzgün ifadə etməyə və mükəmməl yazı savadına qadir olurlar. Digər fənlərin yaxşı mənimsənilməsi üçün də bu fənnin tədrisinin böyük əhəmiyyəti vardır. Artıq üç ildir ki, Dövlət Proqramına əsasən ali məktəblərin bakalavriatura pilləsində bütün ixtisaslarda "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" fənni tədris olunur. Hazırda nitq mədəniyyəti üç elm sahəsi üzrə tədris edilir: texniki elmlər, humanitar elmlər və təbiət elmləri. Hər sahə üzrə nitq mədəniyyətinin tədrisi qarşısında mühüm vəzifələr dayanır. Təbii ki, ədəbi dilin normativ strukturu bütün sahələr üçün keçərlidir. Nəcə ki, bütün üslublarda normalar bərabərhuquqlu xarakter daşıyır, sadəcə

fərq dil vahidlərindən istifadənin yönəmlərindədir. Bu mənada, qeyri-filoloji ixtisaslarda nitq mədəniyyətinin tədrisi aşağıdakı problemlərin həllinə yönəlməlidir:

1. Tələbələr dilimizin qrammatik quruluşunu dəqiq öyrənməli, ədəbi dilin normalarını düzgün mənimsəməlidir;

2. Tələbələrin şifahi nitqi inkişaf etdirilməlidir. Təəssüf ki, bu gün əksər tələbələr dərstdə belə öz fikirlərini dəqiq ifadə edə bilmirlər;

3. Tələbələrin gündəlik yazı qabiliyyətini formalaşdırmaq, yazılı nitqdəki durğunluğu aradan qaldırmaq. Bu gün sosial şəbəkələrin dilə təsiri nəticəsində gənclərin yazılı nitqinin məişət səviyyəsinə enmə təhlükəsi var;

4. Tələbələrin müvafiq elm sahələri üzrə akademik yazı və nitq vərdişlərinə yiyələnməsinə mümkün qədər dərs boyunca həyata keçirmək;

5. Son illər nitq mədəniyyəti fənni üzrə kütləvi şəkildə dərslərlər hazırlanmağa başlansa da, bunların bəziləri fənnin məzmununun və mahiyyətinin tələblərindən kənara çıxır. Bu mənada, dərslərlərin hazırlanmasına ciddi yanaşılmalı, tələbələrin nitq mədəniyyətinə yiyələnəməsinə mühüm təsir göstərəcək, hətta hər kəsin stolüstü kitabına çeviriləcək dərslərlərin hazırlanmasına önəm verilməlidir. Deməli, bu gün:

- "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" dərslərləri müasir tələblərə cavab verməli, elmi tutumu, dil faktlarının çəkisi etibarilə zəngin və tutarlı olmalıdır;

- dərslərlərin elektron variantları təhsil müəssisəsinin elektron resurslarına daxil edilməlidir;

- dərslərlərdə mövcud proqrama uyğun olaraq göstərilən mövzular tələbə-

lərin təsəvvürlərini zənginləşdirəcək səviyyədə mükəmməl olmalıdır;

- dərslərlər tələbələrə ilkin akademik yazı və nitq qabiliyyətini aşılacaq şəkildə yaradıcı məzmun daşmalıdır;

- müasir dövrdə dərslərlərin hazırlanması prosesi mümkün qədər tək müəllifin öhdəsinə buraxılmamalıdır, fikrimizcə, dərslərlik senzurası ciddi olmalıdır və s.

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" praktik fəndir. Ümumən, dil dərsləri praktik xarakter daşdığından auditoriyada tələbələrin sayı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki müəllim birinci kurs tələbələrinə ana dilində aydın və sərbəst danışmaq və yazmaq qabiliyyətini öyrətdiyindən dərs müddəti ərzində hər kəsə məşğul olmaq imkanına malik olmalıdır. Bu cəhətdən dərs bölgüsü zamanı tələbə sayına diqqət yetirilməlidir. Təəssüflər olsun ki, bu gün fənnin tədrisində belə problemlə qarşılaşmamaq mümkün deyil. Fikrimizcə, xarici dil dərslərində olduğu kimi, nitq mədəniyyəti fənnində də auditoriyada tələbə sayı on-on beş nəfər arasında olmalıdır. Əgər say fərqi daha çox olarsa, bu da müəllimə yetərinə tələbələrə ana dilini mənimsətməyə imkan verməyəcək. Həmçinin tələbə sayı ilə yanaşı, auditoriyanın imkanları da tədris prosesinə ciddi təsir göstərir.

Bir məsələ üzərində dayanmağı da münasib görürük. Əslində bu məsələ bütün sahələrdə problemə çevrilmiş, bəlkə də, adi hal almışdır. Sözügedən məsələ ali təhsilli gənclərin, tələbələrin akademik yazı vərdişlərinin aşağı səviyyədə olması ilə bağlıdır. Müxtəlif təhsil pillələrində oxuyanların elmi təfəkkürü, yaradıcılıq səviyyəsi ilə bərabər, akademik yazı və nitq qabiliyyətləri də

istənilən səviyyədə deyil. Deməli, Azərbaycan dilinin tədrisində bu gün bu boşluğun aradan qaldırılması üçün ciddi düşünülməlidir. Dünyanın aparıcı ölkələrində akademik yazının tədris olunma təcrübəsi var. Hətta ana dilində mükəmməl nitq formalaşdırmaq üçün diksiya fənni də tədris olunur. Demək ki, Azərbaycan dilinin tədrisində yaradıcı vərdişlərlə yanaşı, ana dilində analitik elmi təfəkkür qabiliyyəti də formalaşdırılmalıdır. Nəticədə, gələcəkdə akademik fəaliyyətlə məşğul olan gənclər ana dilində öz biliklərini, peşələrini rahatlıqla öyrədə və sevdirdə biləcəklər.

Nitq mədəniyyətinin tədrisində qarşıya çıxan mühüm problemlərdən biri də texniki vasitələrin və vəsaitlərin olmaması ilə bağlıdır. Belə ki, birincisi, fənn praktik olduğu üçün video və audio materiallar yox dərəcəsindədir. Ayrı-ayrı universitetlərdə dərslilər çap olunsa da, elektron kitab və tapşırıqlar hazırlamaq təşəbbüsü hələ ki irəli atılmamışdır. Bu gün qloballaşan dünyada dil təliminin keyfiyyətini yüksəldən başlıca vasitələrdən biri elektron resurslardır ki, bunların da əsasında audio və video materiallar, vizual tapşırıqlar və s. dayanır. Fikrimizcə, dərslilə elektron resurslar əlaqəli şəkildə hazırlanmalıdır. Belə olan halda həm "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" dərslilərindəki mövcud nöqsanlar, xüsusilə dərslilərin nəzəri materiallarla yüklənmiş hissəsi aradan qalxacaq, həm də tələbə daha intensiv və az müddət ərzində öyrəndiklərini tətbiq edə biləcəkdir. Buna görə də müasir dünyanın tələbləri ilə ayaqlaşmaqdan ötrü ana dilimizin mənimsədilməsində bu faktora məsuliyyətli yanaşmalı, problemin həlli ilə bağlı addımlar atılmalıdır.

Fənnin tədrisində qarşıya çıxan digər bir çətinlik isə ali məktəblərin profilinin və ya fakültələrdəki ixtisasların istiqamətlərinin nəzərə alınmasıdır. Xüsusilə terminoloji leksikanın yaxşı öyrədilməsi, ixtisaslar üzrə elmi üslubda yazılı və şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi üçün dərslilərlə yanaşı, praktik tapşırıqlardan ibarət əlavə vəsaitlər də olmalıdır. Təbii ki, bunun da bir hissəsi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, elektron resursların tətbiqi ilə bağlıdır.

"Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" fənninin tədrisi ilə bağlı qarşıya çıxan problemlərin məzmunu, çevrəsi haqqında daha geniş bəhs etmək olar. Ancaq əsas fakt ondan ibarətdir ki, Dövlət Proqramının icrasından sonra ali məktəblərdə fənnin öyrədilməsi istiqamətində xeyli iş görülmüşdür ki, bu prosesdə BDU-nun "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" kafedrasının da böyük payı vardır. Kafedra bu müddət ərzində öz fəaliyyət planını müəyyən etmiş, dərslilər, dərs vəsaitləri, proqramlar hazırlamış və dəfələrlə ictimaiyyəti məarifləndirən məlumatlarla çıxış etmişdir. İnanırıq ki, ana dilimizin tələbələrə dərinədən öyrədilməsi və mənimsədilməsində mövcud problemlər zaman keçdikcə aradan qalxacaq və fənnin tədrisi dünya təlim standartları səviyyəsinə cavab verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013.
2. Abbasova S. və b. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2016.
3. Bayramov A. və b. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Ulu, 2015.
4. Hacıyev T. Dil ədalətə xidmət edir, ədalət də dilin keşiyini çəkir / "Ədəbiyyat" qəzeti, iyun 2012, səh. 1-2.

5. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı, 2003.
6. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Təhsil, 1997.
7. Qurbanov A. Nitq mədəniyyəti problemləri və Azərbaycan dilçiliyinin vəzifələri // "Elm və həyat", Bakı, 1988, №2.
8. Mahmudov M. Ana dilimizə sevginin daha bir göstəricisi / "Respublika" qəzeti, 14 iyun 2012, № 130 (4419), səh. 4.
9. Zamanov N. Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti. Bakı: Elm və təhsil, 2013.

XÜLASƏ

Məqalədə "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" fənninin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklərdən bəhs olunur. Ali məktəblərin bakalavr pilləsində fənnin tədrisi ilə bağlı mövcud problemlər ətrafında fikir mübadiləsi aparılır, görülmüş işlərin məzmunu dəyərləndirilir. Qeyd olunur ki, bu istiqamətdə əsas çətinliklər dərslilərin məzmunu, elektron resursların yoxluğu, bəzi hallarda mövzuların məhdudluğu, nəzəri materialın çoxluğu, auditoriyanın tələbləri və s. bağlıdır. Məqalədə fənnin problemləri ilə yanaşı, onların həlli yolları haqqında məlumat verilir.

PEZİOME

В статье рассказывается о трудностях встречающихся при обучении предмета

«Азербайджанский язык и культура речи». В области высшего образования в степени бакалавра проводится обмен мнениями по актуальным проблемам, связанным с преподаванием предмета, оценивается содержание проделанной работы. Отмечено, что основные трудности в этом направлении связаны с содержанием учебников, отсутствием электронных ресурсов, в некоторых случаях ограничение тем, множественность теоретических материалов, требования аудитории и т.д. В статье, наряду с проблемами этого предмета приведены сведения о путях их решения.

SUMMARY

The article named "The Azerbaijani language and culture of speech" is about the difficulties of teaching. Bachelor's degree in the teaching of the higher education of subjects is related to the exchange of views on current problems, estimated the content of the work done. It is noted that the main difficulties in this regard is about the content of the textbooks, lack of the electronic resources, in some cases, the limited issues, the majority of theoretical material, the audience demands, and so on. In the article their solutions are given along the discipline problems and information about the dynamics.

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ

Jurnalımıza 2017-ci il üçün abunə yazılışı davam edir. Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21;	telefon: 4-93-16-43; 4-30-02-24
2. "Səma". Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63;	telefon: 4-94-09-59; 4-94-02-52
3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr., 25;	telefon: 5-10-61-96
4. "Qaya". Ünvan: Akademik H.Əliyev küç., 82 "q";	telefon: 5-64-63-45; 4-65-67-13

Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.

Redaksiya.

DİLİN FUNKSIYALARI

Könül ABDULLAYEVA,
ADNSU-nun "Azərbaycan dili" kafedrasının müəllimi,
ADPU-nun doktorantı

Açar sözlər: dil, mütəxəssislik, funksiya, mədəniyyət, nitq, millət, cəmiyyət.
Ключевые слова: язык, специализация, функция, культура, речь, общество.
Key words: language, feature, function, culture, speech, nation, society.

Dilin təbii qüvvə qədər yüksək səviyyədə təşkili, bu dildə istifadə qaydalarının yaradılması, dilin normalarının yenidən işlənilməsinə salınmasını tələb edir. Bütün bu məsələlər həm də təbii dilçiliklə bağlıdır. Azərbaycanda dilçilik elmi böyük inkişaf yolu keçmişdir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, dilimizin təbii qüvvə ilə bağlı məsələlərin elmi cəhətdən kompleks şəkildə öyrənilməsi üzrə hələ çox iş görülməlidir.

Dilin elmi şəkildə öyrənilməsi, başqa sözlə desək, ümumi dilçiliyin meydana gəlməsi uzun tarixə malikdir. Hələ eradan əvvəl antik yunanlar dil və nitq haqqında müəyyən mülahizələr irəli sürmüş, bir sıra elmi-fəlsəfi əsərlər yazmışlar. Professor B.Çobanzadə qədim yunan elmi və mədəniyyətinə yüksək qiymət verərək yazırdı: "Ağ dəniz hövzəsi ətrafında mədəniyyət sahibi olmuş millətlər içərisində, hər kəsə məlum olduğu kimi, həmin ən birinci mövqeyi yunanlar işğal edir. Bunlar Şərqdən aldıkları mədəni əsasları Fales, Herodot kimi alimlərin vasitəsilə Şərq mədəniyyətlərinin hər cür xüsusiyyətlərinə vəqif olduqdan sonra özlərinə məxsus üsuli bir mədəniyyət meydana gətirmişlərdir".

Qədim yunan filosoflarını düşündürən birinci ən əsas məsələ - dilçilik problemi, dilin mənşəyi idi. Onlardan bəziləri dili ilahi qüvvə ilə bağladığı halda, bəziləri əmələ gəlməsini obyektiv səbəblərlə izah

edirdilər.

Roma dilçiləri latın dilinin qrammatikasını tamamilə yunanlara təqlidən yazmışdılar. Belə ki, yeni eradan əvvəl 116-27-ci illərdə yaşamış Mark Terrens Varro "Latın dili" əsərini yunan filoloji qrammatikası əsasında tərtib edib, onu latın dilinə uyğunlaşdırmışdır. Roma alimləri qrammatik terminləri də yunan dilindən götürüb latınlaşdırmışlar.

Dil həm ictimai-sosial bir hadisə kimi, həm də fizioloji bir hadisə kimi qədim yunan alimlərinin hər zaman diqqət mərkəzində olmasına baxmayaraq bu mövzu haqqında sistemli şəkildə yazılmış yazılar yalnız XVIII-XIX əsrlərdə nəşr olunmuşdur. Əvvəllər bəzi alimlər dil və nitqi sinonim kimi götürərək araşdırırdı. Təbii ki, bu da mübahisələrə səbəb olurdu. Dil və nitq mədəniyyətinin həlli ilə ilk dəfə XIX əsrin görkəmli alimlərindən biri olan Vilhelm Humboldt məşğul olmuşdur. V.Humboldt tərəfindən bünövrəsi qoyulmuş dil və nitqin münasibəti problemini sonralar A.Potebnaya və Boduen de Kurtene həll etməyə çalışmışlar. Problemin həllində XX əsrin I rübündə Ferdinand de Sössür böyük iş görmüşdür. O, dilin və nitqin müxtəlif xüsusiyyətlərini, ayrı-ayrı təsniflərini elmi əsasda müəyyənləşdirmişdir. Dil və nitqin fərqlənən cəhətlərini elmi-tədqiqat obyektinə kimi nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa səy göstərən V.Humboldt

olmuşdursa, bu iki anlayışın sərhədini müəyyən mənada dəqiqləşdirən isə F.de Sössür olmuşdur. F.de Sössürün dil və nitq təlimi müzakirə obyektinə çevrilmiş, hətta bəziləri dillə nitqin sərhədinə dair Sössürün ideyalarını inkar etmişlər. Bir qrup dilçilər (Reformataki və başqaları) isə Sössürün fikirlərini daha da inkişaf etdirməyə çalışmışlar.

1924-cü ildə professor B.V.Çobanzadənin "Türk-tatar lisanəsinə mədxəl" kitabı ilə Azərbaycanda ümumi dilçilik bir elmi kimi meydana gəlmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mövzuda Azərbaycan dilçiləri xeyli məqalə yazsalar da, 1966-cı ilə qədər respublikamızda "ümumi dilçiliyi"ə aid başqa dərslər olmamışdır.

Cəmiyyətin iqtisadi və sosial həyatında baş verən proseslər ölkədə dil siyasətini müəyyən edir. Başəriyyətin tarixində dillərin fəaliyyət göstərməsi, inkişafı və qarşılıqlı əlaqələrinə cəmiyyətin şüurlu təsiri problemi çağdaş dövrdəki qədər öndə durmamışdır. Dil siyasəti milli siyasətin bir hissəsidir və onun çoxmillətli və birmillətli dövlətdə həyata keçirilməsinin öz xüsusiyyəti vardır.

Dil haqqında elmin uğurlu inkişafı dilin mahiyyətini düzgün dərk etməkdən asılıdır. Dilin ictimai mahiyyətindən bəhs edərkən xüsusi bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bu da dilin cəmiyyətin üzvü olan konkret fərdlərlə əlaqəsi məsələsidir. Elmi dilçilikdə və ədəbi dilin bir sıra üsullarında tez-tez belə ifadələrə rast gəlirik: "Vaqifin dili", "əsrin dili", "Puşkin dilinin lüğəti", "ölü dil", "yazığın dili", "obrazın dili", "musiqi dili", "qəzet dili", "quş dili", "kitab dili", "ayaqqabı dili", "alovun dili" və s. Yuxarıda adları çəkilən dil sözləri geniş mənada işlənmişdir.

Məlumdur ki, musiqi əsəri müəyyən səslərdən ibarət olub musiqi alətləri ilə ifa

edilir. Burada forma və mahiyyət mövcud olur. Yəni forma dedikdə - "əsr nədə ifa edilir"; mahiyyət dedikdə isə "əsr nə kimi fikir aşılayır" məsələsi nəzərdə tutulur. Bəlidir ki, musiqi ilə həyəcanlı, şadlıq, qəzəb, kədər və s. dərin hisslər ifadə etmək və yaratmaq olar. Burada ikitərəfli münasibət olduğundan musiqi dilin kommunikativ funksiyasına yaxınlaşmış olur. Qeyd etmək lazımdır ki, musiqi ilə fikir ifadə edilməsinə baxmayaraq, o, dili əvəz edə bilməz. Çünki dilin ifadə etdiyi konkret mənalara "musiqi dili" ilə ifadə etmək olmaz. "Musiqi dili" ilə müərrəd ya həyəcanlı fikirləri ifadə etmək olar.

Şərti mənada işlədilan dil (məs. quş dili) oster bədi ədəbiyyatda, istər şifahi xalq ədəbiyyatında quşların guya danışmasına dair çoxlu misalə rast gələ bilərik. İlk baxışda adama elə gəlir ki, doğrudan da, quşlar danışa bilər və ya nə vaxtsa danışmışlar. Elə dahi Nizaminin "Sirlər xəzinəsi"ndəki "Önüşirəvan və bayquşların söhbəti" hekayətini götürək. Burada bayquşlar guya danışır və hətta onlar padşahu tənqid edir. Bu nə deməkdir? Dahi şair yalanmı danışır? Quşlar danışarmı? kimi suallar meydana çıxır. Nəğillərimizdə quşların danışmasına aid nə qədər misallar var.

Bütün bu sual və müəmmalara düzgün cavab vermək üçün dilin mahiyyətini düzgün qiymətləndirmək lazımdır.

Müqayisəli dilçiliyi başqa cərəyan və məktəblərdən fərqləndirən başlıca cəhət, onun dili ictimai hadisə kimi qəbul etməsi, mahiyyətini düzgün qiymətləndirməsidir. Dil ictimai hadisədir dedikdə burada çoxlu fikir və ideyalar əhatə edilmiş olur. Hər şeydən əvvəl bu o deməkdir ki, dil insan cəmiyyətinin özvi atributudur. Onu insan məhz cəmiyyətdə öyrənir, cəmiyyətdə kənarında olan adama dil lazım deyil.

Elmə çoxlu hadisə məlumdur ki,

insan övladı cəmiyyətdən kənar qaldıqda dildən də məhrum olur. Tarzan, Mauqli və s. məhz belələrindəndir.

Əgər adi bir insanı cəmiyyətdən təcrid etsən, o, danışa bilməz. Bu bir daha təsdiq edir ki, dil ictimai hadisədir, cəmiyyətlə bağlıdır. Cəmiyyətsiz dil yaşaya bilməz, habelə dilsiz də cəmiyyət təşkil etmək olmaz.

Dil xüsusi ictimai hadisədir. O, fizioloji, bioloji, psixoloji hadisələrdən və bütün başqa ictimai hadisələrdən öz xüsusi əlamətləri ilə ayrılır.

Məlumdur ki, dilin ölmə səbəbi onun inkişafının nəticəsi deyil. Dil yalnız nitq şəklində mövcud olmadıqda, yəni canlı şəkildə işlədilməkdə, istifadədən qaldıqda ölür. Deməli, dil ona görə inkişaf etmir ki, ölsün, o cəmiyyətin inkişaf etmiş tələblərini daha yaxşı ödəmək üçün inkişaf edir. Bu dediklərimizdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, dil fizioloji, psixoloji, bioloji hadisə deyil, ictimai hadisədir.

Dil ictimai hadisə olaraq cəmiyyətlə bağlıdır. Cəmiyyətlə bağlı olan bütün hadisələr ictimaidir.

Yuxarıda dediyimiz kimi, dil spesifik ictimai hadisədir. Bu, dilin başqa ictimai hadisələrlə nə dərəcədə oxşar və ya fərqli olduğunu da izah etməyi tələb edir.

Dili bazis üzərində üstqurum kateqoriyası hesab edən Marr tezisini də çox asanlıqla təkzib etmək olar. Əgər dil üstqurum kateqoriyası olsaydı, bazis dəyişən kimi o da dəyişməli idi. Halbuki dünya tarixində yüzlərlə dövlət dəyişmiş, özü ilə dil yaradan bazis olmamışdır.

Bəs onda dili başqa ictimai hadisələrdən fərqləndirən nədir?

Dil spesifik ictimai hadisə olaraq heç bir hadisəyə oxşamır. Dili başqa ictimai hadisələrdən aşağıdakı fərqlər ayırır:

1. Dil bütün ictimai hadisələrdən qə-

dindir. Bunu sadə məntiqlə sübut etmək olar. Əgər bütün ictimai hadisələr cəmiyyətə formalaşdıqdan sonra meydana gəlirsə, cəmiyyətin formalaşması üçün dil lazımdır.

2. Dilin inkişaf qanunları vardır. Başqa ictimai hadisələr isə daxili qanunlarından daha çox səbəb-nəticə əlaqəsinə bağlıdır.

3. Dil obyektivdir, heç bir subyektin onun iradəsinə tabe deyil. Başqa ictimai hadisələr isə subyektiv olub, müəyyən subyektə asılıdır. Məs: seçkilər keçirilməsi, bu və ya digər yubileyin keçirilməsi, xarici müğənnilərin konserti cəmiyyətlə əlaqədar olduğu üçün ictimai hadisədir. Hər hansı bir subyekt – ixtiyar sahibi olan adam seçkilərin və ya yubileyin keçirilməsinə, konsertə həlledici təsir edə bilər və onları hətta qadağan edə bilər. Amma heç kəs dil haqqında əmr verə bilməz. Heç kəs deyə bilməz ki, filan dil inkişaf etdirilsin, filan dilin inkişafı dayandırılсын və ya xud sabah heç kəs təyin budaq cümlələ tabeli mürəkkəb cümlə işlətməsin. Bu məsələni görkəmli Azərbaycan yazıçısı Y.V.Çəmənzəminli belə izah edir: “Dil qayımaqlıq (sünilik) sevməz, zor və gücdə qəbul etməz. Dil öz kökü üstə bitər, qalxar, qol-qanad açar və bu asudəlik və təbiilik sayəsində də elə gözəl, zərif və geniş bir hala gələr ki, hamını heyran qoyar. Dilin kökü camaatımızın əsrlərlə yaratdığı el ədəbiyyatındadır. Görək onları toplansın, öyrənilsin, əzbərlənsin. Dil axtaran görək camaatımızın arasında gözsün”

4. Başqa ictimai hadisələrin hamısına nisbətən dil daha sabit və uzunömürlüdür. Başqa ictimai hadisələrin cəmiyyətdən çıxması ona o qədər də təsir etməz. Amma dilin ölüb cəmiyyətdən çıxması həmin cəmiyyətin sonu deməkdir.

5. Cəmiyyətin varlığı üçün heç bir hadisə dillə müqayisə edilə bilməz. Başqa

hadisələr öz əhəmiyyətinə görə dildən çox aşağıda dayanır.

6. Başqa ictimai hadisələr subyektiv olduğu üçün sinfi xarakter daşıyır. Dil isə sinfi deyil.

7. Başqa ictimai hadisələr bazisə əlaqədardır, ona xidmət edir. Dil isə bazisə əlaqədar olsa da, ondan asılı – yəni onun üstqurumu deyil.

Dilin yerinə yetirdiyi vəzifələrin məcmusu dilin funksiyalarını təşkil edir. İşlənmə dairəsindən və geneoloji mənsəbiyyətindən asılı olmayaraq dillər müəyyən funksiyaları yerinə yetirməlidir. Belə ki, bəzi funksiyalar vardır ki, onları yerinə yetirməzsə, dil adlana bilməz. Dilin başlıca funksiyaları ilə yanaşı, onun struktur elementlərinin yerinə yetirdiyi funksiyalar vardır ki, onlar da bütövlükdə dil funksiyasına aid edilir. Məs: inteqral və diferensial funksiyalar əslində fonemlərə aiddir. Fonemin isə öz funksiyasını məhz dil sistemində reallaşdırdığını nəzərə alaraq bu funksiyaları da dilə aid edirlər. Çünki fonemlərdə olduğu kimi, dildə də inkişaf prosesində inteqrasiya və diferensiasiya prosesləri gedir. Dilin əsas funksiyalarından bir neçəsinə diqqət yetirək: 1) kommunikativ; 2) ekspressiv; 3) nominativ; 4) idraki; 5) emotiv; 6) inteqrallaşdırma; 7) diferensiallaşdırma.

Kommunikativ funksiya. Bu funksiyanın adı latın mənşəli – communicatio məlumat vermə mənasındadır. Bu funksiya dilin insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmasını şərtləndirir. İnsanlar dildən başqa, əl hərəkətləri, üzün mimikası, şərti işarələr, siqnallar, musiqi, rəsm əsəri və s. vasitələrlə də ünsiyyət saxlaya bilər, müəyyən fikir ifadə edə bilərlər. Amma bunların heç biri insanlar arasında dil qədər dərin, dəqiq, sabit ünsiyyət yarada bilməz. Buna görə də “Dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir” fikri tamamilə doğrudur.

Dil danışanla dinləyən arasında ikitərəfli münasibət yaratmalıdır. Yəni danışanla dinləyən arasında anlaşma olmalıdır, belə ki, danışanı dinləyən başa düşməli, danışan öz düşündüyü ətrafında dinləyəni daşındırmalıdır.

Kommunikasiya o vaxt baş verir ki, danışanla dinləyən arasında tam mənalı düşünmə və daşınma prosesi getsin. Əks təqdirdə iki adam bir-birini başa düşməz.

Bu, dilin kommunikativ funksiyasını yerinə yetirə bilməməsi deməkdir.

Dilin ünsiyyət vasitəsi ola bilməməsi bir neçə halda mümkündür. a) danışan dinləyənin bilmədiyini dildə fikrini ifadə etdikdə, b) bir dilin leksik materialını başqa dilin qrammatik qəlibində təqdim etdikdə və s.

Birinci halda dinləyən eşitdiyi sözləri öz təfəkkür süzgəcindən (analizatorlarından) keçirə bilmədiyini üçün, həmin eşidilən material yalnız birinci siqnal sistemi səviyyəsində qalacaq. Hətta eşitdiyinə düzgün reaksiya da verə bilməyəcək. Nəticədə ikinci siqnal (siqnallar siqnalı) dil yaranmayacaq. İkinci halda kommunikasiyanın yaranmamasının səbəbi dillərin müxtəlif qrammatik quruluşa malik olmasıdır. Məsələn, Azərbaycan dili materialını rus dilinin qrammatik qəlibində və əksinə təqdim etdikdə fikir anlaşılır. Rus dilindəki “Qde mı naxodimsə” cümləsini Azərbaycan dilinə hərfi tərcümə etsək, “Biz harada yerləşirik?” kimi tərcümə etsək, fikir alınmaz, hətta belə suala cavab da verməzlər.

Ekspressiv funksiya. Ekspressiv indi artıq hamının başa düşdüyü tez çatdırma mənasındadır. Dilçilik terminini olaraq ifadəlilik, fikri ifadə etmə, çatdırma mənasında işlənir. Dilin bu funksiyası onun fikir ifadəsi vasitəsi olmasını şərtləndirir.

Normativ funksiya. Adından da göründüyü kimi, bu, dilin adlandırma funksiyasıdır. Yəni danışan nəyi isə adlandırmalı,

nədənsə bəhs etməlidir. Bu da təfəkkürün elementləri olan anlayışlarla bağlıdır. Fikir anlayışlar zəncirindən ibarət olduğu kimi, cümlə də sözlər zəncirindən ibarətdir. Əgər danışan heç nəyi adlandırmasa, heç nədən bəhs etməsə, heç bir fikir ifadə etməz, bunsuz isə onu başa düşməzlər- kommunikasiya yaranmaz. Bunu çox asanlıqla sübut etmək olar. Avtosemantik (müstəqil mənalı) sözlər işlədilməyən söz yığımını cümlə hesab etmək olmaz, Məsələn, Ah, görəsən, necə, bəli, kaş, heç, amma, qədər, ki, sonra. Bu söz yığımı da heç bir məna ifadə etməyib. Çünki buradakı dil vahidlərinin müstəqil-nominativ mənası yoxdur. Bu söz yığımı nə fikir ifadə edir, nə də ünsiyyət üçün yararlıdır. Bu, bir daha sübut edir ki, dilin funksiyaları bir-biri ilə sıx surətdə əlaqədar olub, biri digərini şərtləndirir.

İdraki funksiya. Dilin idraki funksiyasını dil vasitəsilə obyektiv gerçəklikdəki əşya və hadisələri, ictimai həyatdakı mücərrəd kateqoriyalara dərk etməyə xidmət edir. İnsan bütövlükdə dünyanı dil vasitəsilə dərk edir. İlk əvvəl konkret və gündəlik həyatda lazım olan əşyalar haqqında adamda anlayışlar yaranır. Məsələn, çörək, daş, su, xörək və s. haqqında üç-dörd yaşlı uşağın məlumatı olduğu halda, məhəbbət, xoşbəxtlik, xəyanət, sədaqət və s. haqqında onun heç bir anlayışı ola bilməz. Mücərrəd anlayışları dərk etmək üçün mücərrəd təfəkkür inkişaf etməlidir. Bu isə məhz dil vasitəsilə ola bilər. Atalar sözündə deyilir ki, kar olsun o qulaq ki gündə bir söz eşitməsin. Yəni gündə bir söz eşitməklə insan öz idrakını, dərk etməni təmin etdiyi kimi, öz təfəkkürünü zənginləşdirir. İdrak prosesində insanın aldığı ilkin məlumat daha çox sözlərlə ifadə edilir. Bir sözlə, insan öz dili vasitəsilə təbiət və cəmiyyət sirlərini

öyrənmiş və başqasına çatdırmışdır. Özümdən əvvəl yaranmış bütün elmi idraki xəzinəni dil vasitəsilə əxz edir, özünün yaratdığı biliklər sistemini dil vasitəsilə gələcək nəsələ irs qoyur.

Emotiv funksiya. Məlumdur ki, insan öz fikirləri ilə yanaşı, həyəcan, duyğu, hiss və s. bu kimi daxili cəhətləri də başqasına çatdırır. Bunun üçün dildə xüsusi vasitələr vardır. Belə ki, hiss, həyəcan, şadlıq, təəcüb, qəzəb və s. kimi daxili keyfiyyətləri ifadə etmək üçün dildə nidalar mövcuddur. Doğrudur, bu hissələr nidalar ifadə edildikdə emosionallıq daha yüksək, ekspressivlik daha güclü olur. Dilin qüdrəti ondadır ki, ani hiss və həyəcanı sabit şəkildə ifadə edə bilər. Hiss, həyəcan həm ani, həm də subyektiv olur. Onların dillə ifadəsi isə sabit – daimi və obyektiv olur. Məsələn, bir adamın əlinə iynə batdıqda o, “uf” deyir. Bunun əvəzində o, “əlimgə iynə batdı” cümləsini də işlədə bilər.

İnteqral (birləşdirici) funksiya. Dilin sosial-ictimai funksiyalarından bəhs edərkən ünsiyyət prosesində onun birləşdirici vəzifəsindən də danışmaq lazımdır. Əslində, dildaxili inteqrasiya dilin xalq dili kimi formalaşdığı dövrdə baş verir. Yəni dil dialektlərarası oxşar və fərqli cəhətləri seçir, dialektlər əsasında yeni bir keyfiyyət yaranır. Müasir dilçilikdə inteqral funksiyadan danışarkən beynəlmiləl dillərin vəzifəsindən bəhs edilir. Bu barədə V.I.Koduxov yazır: “Dil öz inteqral funksiyasını o vaxt yerinə yetirir ki, o, beynəlmiləl və dünya səviyyəli ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilsin. ...xalqlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilməyən dil isə diferensial (fərqləndirici) funksiyamı yerinə yetirmiş olur.”

Dilin sistemi və strukturu. Sistem çox geniş anlayışdır. Obyektiv gerçəklikdə,

ictimai həyatda, fəlsəfi anlayışlarda və s. sistem vardır. Sistem anlayışı haqqında hələ çox qədim zamanlarda alimlərin məlumatı var idi. Görkəmli yunan alimi Demokrit (y.e.ə 430-370) sübut etmişdir ki, “hər bir əşya kiçik atomlardan ibarətdir”. Hər bir əşyanın öz xarici formasının olması isə onun atomlarının düzülmə sistemindən asılıdır. Sistemi eynicinsli element yarada bilməz. Sistem yaratmaq üçün müəyyən birləşmə toplusu lazımdır. Lakin hər hansı elementlər toplusu sistem əmələ gətirməz. Əşyalar, elementlər çoxluğu qaydasız (xaotik) və qaydalı (sistemli) şəkildə ola bilər.

Dil də belədir. Dil sistemlər sistemidir. A.A.Reformatski sistemə belə bir tərif verir: “Sistem həmcins qarşılıqlı şərtlənən elementlərin birliyi.”

Beləliklə, dilin bir sistem, birlik şəklində mövcud olub, cəmiyyətdə ən vacib ünsiyyət vasitəsi olduğu qənaətini sübutlarla təsdiqləmiş olduq. Bəli, dil bizim düşüncələrimizin açarı, daxili aləminizin, hiss və duyğularımızın təzahür forması olmaqla bizi cəmiyyətə, cəmiyyətdəki insanlara tanıdan, bağlayan bir möcüzədir. Dilə möcüzə deməkdə məqsədimiz onun qeyri-adi olduğu qənaətində olduğumuzdan deyil, dilin nə qədər mürəkkəb bir konstruksiyaya malik olduğunu nəzərə çatdırmaq üçündür. Dil – bizim daxili dünyamızın açarıdır. Bu haqda bir çox aforizmlər, kəlamlar vardır. Məsələn, Sokrat demişdir: “Danış, görüm sən kimsən”. Həzrət Əlinin də buna bənzər bir kəlamı var, o deyir: “Hər bir insan dilinin altında gizləni, yalnız danışandan sonra biz bilirik o ağıllıdır, yoxsa ağılsız”.

Son dövrlərdə dilimizə göstərilən dövlət qayğısı dilimizin inkişafına böyük tökəndir. Dilin müstəqil inkişafı, zənginləşməsi və nüfuzu bilavasitə dövlətçiliklə

bağlı olduğu üçün dil dövlətçiliyin ən aparıcı atributlarından biri hesab olunur. Dövlətçilik zəminində dilin cəmiyyətdəki rolu artır, informasiya imkanları genişlənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 2004
2. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2011.
3. Cəfərov N. Tarixin tərcümeyi-halı. “Elm və təhsil”, Bakı, 2014
4. Əsgərov M. Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı, 1975.
5. Həsənzadə N, Hüseynova G, Abbasov Ə. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2016.
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008.
7. İsmaylova M. Azərbaycan dilinin təbii işinin təknilləşdirilməsi. Bakı, 2008

РЕЗЮМЕ

Функции языка

Известно, что не возможно представить общество без языка и язык без общества. Организация применение языка достаточно высокого уровня является показателем того, насколько это важно. В этой статье рассматривается функции, система и структура языка. Еще раз утверждается с доказательствами важность языка наиболее важным средством коммуникации, существовавший в виде системы и единства.

SUMMARY

Functions of language

It is known that the dumb society, language is impossible to imagine society. The use of a sufficiently how important it high level language is an indication. This article is about of the system functions, language and structure. The existence of a system in form of the language, society, the most important means of communication in evidence once again confirmed.

AZƏRBAYCAN DİLİ KURİKULUMU VƏ REALLIQLAR HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR, FRAQMENTAL ŞƏRHİLƏR

Vaqif QURBANOV,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent,
Faidə FƏRƏCOVA,
ADPU-nun magistrantı

Açar sözlər: qarşılıqlı fəallıq, ictimai şüur, cəmiyyətin inkişafı, dilçi alimlər, münasibət, müasir təlim, təhlillər, müzakirələr, ümumiləşdirmə, qiymətləndirmə.

Ключевые слова: взаимная деятельность, общественное сознание, социальное развитие, лингвисты, отношение, современные обучение, анализ, обсуждение, обобщение, оценка.

Keywords: mutual activities, public awareness, social development, linguists, attitude, modern training, analysis, discussion, synthesis, evaluation

Məlum olduğu üzrə, səkkizinci ildir ki, məktəblərimizdə dərslər inter-aktiv metodlarla, integrativ kurikulum texnologiyaları ilə keçirilir [1;2;3].

Interaktiv metodlar qarşılıqlı fəallığı təmin edən forma və texnologiyalar, üsul və vasitələrdir. Kurikulum fəlsəfəsinin mahiyyətində fəallıq amili dayanır. Fəallıq inkişafın rəhni, habelə, yeniliyin, kəşflərin açarıdır.

Sürətli düşüncə, idraki fəallıq ictimai şüuru doğurması nəticəsində bütün dünyada yeni-yeni kəşflər, ixtiralar meydana çıxır.

Dərs prosesi də elə olmalıdır. Sürətli düşüncə ilə qurulan dərs prosesi ictimai inkişafın hər sinifdə artan, yeniləşən tələblərinə cavab verməlidir [1]. Ən böyük ixtiralar, kəşflər də İKT ilə əlaqədardır. Bunlar tədqiqat laboratoriyalarında, institutlarda sınaq meydanlarında, konstruktor bürolarında kompleks aparılan işlərin sayəsində baş verir. Dərs prosesi də tədqiqat institutlarını, konstruktor bürolarını xatırlatmalıdır. Qarşılıqlı fəallığa əsaslanan iş prosesi institut adlanır. Kurikulum

təlimində qruplar formasında tədqiqat aparılması həmin institut fəaliyyətini xatırladır [4].

Məktəblərdə təlim prosesini müşahidələrimizdən və nəzəri təhlillərimizdən gəldiyimiz nəticə bunlardır:

Ənənəvi təlim qaydalarından da az istifadə edilmir. Belə ki, indi də pedaqoji proses "gəl danış", "sən gəl", "kim cavab verəcək", "indi kimdən soruşaq", "sən keçən dəfə qiymət almısan", "kim dərslərin adını dəqiq deyər?", "qoy başqası cavab versin" və s. ifadələrlə, asan suallarla qurulur. Bu qədər hay-küydən sonra 4-5 şagird fəal, qalanları qeyri-fəal, seyrçi, bekar mövqələrdə qalır. X-XI sinif dərslərində çalışmalar demək olar ki, "oxuyun", "danışın" üzərində qurulub, cütlərlə, qruplarla, kollektiv əməliyyata qoşdurucu icra şərtindən uzaqdır. Bu səkkiz ildə ənənəvi qayda ilə işləyən siniflər üçün Azərbaycan dili təliminə yeni ab-hava gətirə biləcək metodik vəsait, heç olmasa müvəqqəti də olsa, tövsiyə, metodik məktub, metodik işləmələr yox dərcəsindədir.

Deməli, həmin siniflərdə qarşılıqlı fəallıqlar, habelə elmi-tədqiqat üsulları tətbiq olunmur. Bu, bir problem. İkincisi, müəllimlərimiz o həvəsdə deyillər ki, köhnə dərsləklə yeni məzmunlu dərslər qursunlar, layihələr həyata keçirsinlər. Müəllimlərimiz sinif- dərs üsulunu bir təhər başa vurub öz enerjilərini ali məktəblərə hazırlaşanlara- repititorluq etməyə saxlayır. Artıq ənənəyə çevrilmiş zərərli adətlərimiz - stereotiplərimiz yaranmışdır. Bəzi özəl məktəbləri çıxmaqla bu vəziyyət kütləvi şəkildə alaraq genişlənməmişdir.

Bunlar giriş qeydlərimiz idi. İndi də keçək təlim prosesi ilə bağlı məsələlərə.

Cəmiyyətdə ənənəvi təhsilə nostalgiya var. Bunun səbəbini heç kəs dəqiq bilmir, amma var. Kurikulum təhsilinin mahiyyətini dərk etməyə. Müəllim təbəqəsi, xüsusən də alim-filoloqlar, qeyri-filoloqlar arasında. Onlar orta məktəb müəlliminə kömək etmək əvəzinə, yeni pedaqoji qaydaları gözdən salmaqda neçə illərdir ki, israrlıdırlar. Bəs onlar nəyə etiraz edirlər?

1) Azərbaycan dili dərsləklərinin rabitəli mətnlə başlamasına;

2) Təlimin əsasında ifadə məzmunlu rabitəli mətn təhlilinin qoyulmasına; ifadənin inşaya çevrilməsinə;

3) Dinləyib anlama və danışmanın, oxunun, yazının dil qaydaları ilə bir sırada dayanmasına;

4) Motivasiyalara, tədqiqat suallarına, müzakirələrə;

5) Diaqnostik, formativ, summativ qiymətləndirmələrə;

6) Müstəqil işlərə: fərdi, frontal tapşırıqlara;

7) Təlimin qruplarla aparılma formalarına;

8) Mətnlərin üzərində öyrədici və yoxlayıcı işlərin aparılmasına və mətnlərin leksik təhlilinə, problem təhlilinə;

9) İfadəli oxu ilə ifadəli nitqə geniş yer verilməsinə;

10) Oxunur mütləq ədəbi tələffüz normaları ilə aparılması tələbinin gücləndirilməsinə;

11) Qrupların yarışlarına, onların bir-birinin tapşırıqlarına və cavablarına qiymət vermələrinə və s.

Dilçi və ya qeyri - dilçi olsun, yeni təlim üsulları ilə qurulan Azərbaycan dili dərslərini nəyə görə bəyənmədiklərinin bir ümumi səbəbi var: Dərs yalnız dil qaydalarının üzərində qurulmur; çünki dili tərif, qayda, linqvistik şərhilərlə öyrədirlər.

Bəs nə üçün onlar belə düşünürlər? Bizim fikrimizcə, dilçi nəzəriyyəçidir. Ancaq dillə dilçiliyi qarşıdıran dilçidir.

Dil təliminin məqsədi nədir? Ünsiyyət vasitəsi yaratmaqdır. Dilçilik təlimi nədir? Dilin təbiəti haqqında sistemləşdirilmiş biliklər verməkdir. Başqa sözlə, imla, ifadə, inşaya yolu isə savad vermək, danışmaq, yazmaq ayrı dilçilik anlayışlarıdır: языкознание, лингвистика....

Başqa cür desək, dil, yəni Azərbaycan dili, rus dili və s. K.D.Uşunski ana dilindən danışır, ana dilçiliyindən yox. Dəqiq elmlər üçün də təlim dili olan ana dilindən. Avropalılar bu həqiqəti çoxdan dərk etmiş, anlamışdılar. Aydınlarımız necə də gözəl demişlər:

"Bizdən öndə gedir avropalılar, çünki, işi iş bilənə tapşırırlar onlar"

Biz hələ də fil qulağında yatmış, XX əsrin sonlarında ayılmağa başlamış, XXI əsrin əvvəllərində dərk etmək istəmişik ki, ədəbi dillə danışmağı, hadisələri dərk

etməyi, oxumağı, yazmağı kompleksdə öyrədirlər. Və bir də Azərbaycan dili bir fənn olaraq yalnız dil qaydaları əsasında aparılma belə, imla, ifadə və inşasız məni-məsələ bilməz.

Dilçilərimiz isə imlanın, ifadənin, inşanın nə məqsədlə aparıldığına və əhəmiyyətli olmasının fərqi deyillər.

Repetitor müəllimlər necə? Bu həqiqəti dərk edirlərmi? Testologiyani seçim səviyyəsində buludlara qaldırılanlar necə? Onlar abituriyentin necə imla, ifadə, inşa yaza bilməsinin fərqi deyirlərmi? Ancaq seçim testlə aparılır. Tale onunla yoxlanılır.

Dil qaydalarını yeganə məzmun xətti hesab edənlərin əlindəki "kozır" da bundan ibarətdir.

Deməli, bu məsələ hərtərəfli həll olunmalı problemlər məngənəsindədir.

Azərbaycan dili fənni üzrə təlim fəaliyyətinin dil qaydalarından ibarət olmasını təkid edənlərə üzümüzü tutub bunları deyə bilərik:

2008-ci tədris ilindən fəal istifadədə olan dərslərlər kurikulum dərslərləridir. Azərbaycan dili kurikulum tələbləri ilə yazılmışdır. Onların əsasında da Azərbaycan dilindən təlim standartları durur. Dərslərlərdə hər bir mövzu dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı və dil qaydaları standartları əsasında tərtib olunmuşdur. Təlim texnologiyaları ilə interaktiv metodların tətbiqinə imkan verən didaktika ilə tərtib olunmuşdur.

Dərslərlərə metodik rəhbərliklər indiki adları ilə desək, metodik vəsaitlər hər bir mövzunun necə tədris olunmasına, reallaşdırılmasına xidmət edir. Vəsaitlər bir növ, yol xəritəsidir, kompasdır, yol göstəricisidir, müəllim isə bələdçidir.

Metodik vəsaitlər treninq keçmiş müəllimə əlavə ideyalar da verə bilər. Eynilə müəllim də həmin metodik vəsait-

lərlə qurulanları yüksək səviyyədə həyata keçirə və öz əlavəsini də edə bilər, hətta innovator səviyyəsinə də yüksələ bilər.

I-LX siniflərdə Azərbaycan dili üzrə təlim prosesi kurikulumun tələbi ilə yeni dərslərlər, metodik vəsaitlər əsasında interaktiv metodlarla tədris olunur. Məqsəd məzmun standartlarını reallaşdırmaqdan ibarətdir. İndiki təlim standartların gerçəkləşdirilməsində inteqrasiyadan, motivasiyalar qurulmasından, tədqiqatlar təşkil edilməsi, problemin həlli üçün müzakirələrin yaradılması və nəticələrin çıxarılması mərhələsindən ibarətdir. Bu prosesdə müvafiq əyani vəsaitlərdən istifadə olunması ilə sinfin bütün şagirdlərinin idraki və nitq fəallığını təmin etmək başlıca məqsəd kimi baş planda nəzərdə tutulur. Belə dərslərdə bütün məzmun xətlərinə dair standartlar üzrə iş getməlidir. Standartlar belədir: "...dinləyərək başa düşdüyünü nümayiş etdirir", "düzgün və ifadəli oxu texnikasına yiyələndiyini göstərir", "cümlələri qrammatik normalara uyğun qurur", "dil normalarını mənimsədiyini öz şifahi nitqində və yazısında tətbiq etməyi bacarır" və s.

Yeni təlim metodları deyəndə biz bütün texnologiyaları və formaları nəzərdə tuturuq. Buraya nələrlər daxildir?

Görüləcək işin məzmunu ilə bağlı mövzunun şagirdlərdən alınması;

Şagirdlərin fərdi, qruplarda, kollektiv şəkildə tədqiqatlara cəlb olunması;

Qarşılıqlı fəallıqla problemin müzakirə olunması, nəticələrin çıxarılması;

Fəndaxili və fənlərarası əlaqələrdən səmərəli istifadə olunması; o cümlədən

- bilavasitə əlaqələrə daha çox diqqət yetirilməsi;

- on şeyin birtərəfli deyil, bir şeyin ontərəfli öyrədilməsi;

- mövzudan irəli gələn məsələlərə bağlı nəticələrin çıxarılması;

Ümumiləşdirmələrin bütün məzmun xətləri üzrə standartları əhatə etməsi.

Qiymətləndirmənin kollektivin rəyi əsasında aparılması.

Bunlar ənənəvi təlimdə yoxdur. Ənənəvi təlimdə qiymətləndirmədə şagirdlərin rəyi, fikri nəzərə alınmır.

Fraqmental şərhlərimiz:

M.Ə. Sabirin "Uşaq və buz" şeirindən şagirdlər nəzm əsərinin necə yazıldığını və necə oxunmalı olduğunu öyrənirlər.

Küçədən bir cocuq yüyürdü evə,
Bir bumajnik bulub dedi bu nevé
"Ana, gəl, gəl ki, dövlətə çatdıq?
Pullu olduq, səadətə çatdıq."

Bu mətn ədəbi tələffüzlə səsləndiriləndə 15 cümlədə 20-dən çox sözün (məsələn, səadətə, cocuq, vicdanın, çatdıq) səsdüşünü və səs əvəzlənməsi ilə, yəni şifahi nitq normaları ilə ifadəli oxunduğunu və məzmununu dərk edib, öyrənir, sonuncu cümlə ilə tərbiyə olunurlar.

"Gərçi pul çox fərəhəzədir, oğul,
Leyk namus pək bəhədir, oğull!"

Bu mətn parçası əsasında şagirdlərin diskussiya apara bilmək bacarığına start verilir. Müzakirəyə çıxarılan məsələlər bunlar olar:

Fikrinizi bildirin.

1) Bu hekayənin qısa məzmunu necədir?

2) Uşaq necə hərəkət etmişdir? Anası onu düzümü məzəmmət edir, danlayır?

O uşağın yerinə olsaydı Siz necə hərəkət edərdiniz?

Şagirdlərin cavabı, onların şifahi inşası olur. Buna ifadə mətni olan hekayənin inşaya çevrilməsi və əxlaqi-etik tərbiyə imkanları deyilir.

Şagirdlərin düşüncələri yoxlanılır. Müəllim rəylərə münasibəti də şagirdlərdən alır və nəticəni belə ümumiləşdirir:

"Namus puldan daha qiymətlidir".

Azərbaycan dili kurikulumu ilə işləyərkən qarşıya çıxan çətinliklər hansılardır? Bizzə belə gəlir ki, əvvəlcə qarşıya çıxan çətinlikləri obyektiv və subyektiv olmaqla iki yerə bölmək və obyektiv nöqsanlara aşağıdakıları aid etmək lazımdır:

1. Məzmun xətləri içərisində dil normaları əvəzinə, "dil qaydaları" adlandırılması. İndiki halda belə çıxır ki, bu məzmun xətti qaydaların, təriflərin öyrədildiyi məzmun xəttidir.

2. Azərbaycan dili kurikulumunda sistemə kursun dəqiq müəyyən olunması nəticəsində natamam və tam kursların nəinki hansı sinifləri əhatə etməsi aydın deyil, hətta dolaşmaq təsəvvür edilir.

Yeri gəlmişkən, bu məsələ proqramdan gəlir. Proqramda da Azərbaycan dilindən sistemə kursun V-IX sinifləri əhatə etdiyi göstərilirdi. İndi də elə səhv təsəvvür yaranır və qarşıya belə bir sual çıxır: bəs X-XI siniflərdə öyrənilənlərin adı nədir? Sistemə olmayan kursdur? Belə adda kurs olur?

X sinif dil tarixi və nitq mədəniyyətinin, XI siniflər ədəbi dilin nəzəri və praktik üslublarının üzərində qurulan kursu necə diqqətdən kənar saxlamaq olar?

X-XI siniflər üzrə fəaliyyət meydana bu şəkildə kiçiltməklə ciddi elmi səhvə yol verilmişdir. Bu məsələ geniş şərhlərə möhtacdır və ona görə elmi-nəzəri, elmi-didaktik açıqlamalar vermək, diskussiyalar keçirib ona aydınlıq gətirmək olar.

3. Azərbaycan dili kurikulumunun izahatında məzmun xətləri arası keçidlərə dair nəzəri şərhlər və elmi istiqamətlər verilmədiyindən standartlara dair məqsəd və vəzifələr (anlayışlar, hökmlər və əqli nəticələrə uyğun bir məntiqə tabe şəkildə) aydın təsəvvür olunmur.

4. Azərbaycan dili kurikulumunun

izahat vərəqində (bu sahə üzrə təhsilin məzmun hissəsində) yazılmalı idi:

Dil təliminin iki istiqaməti var: bunlara nəzəri (idraki) və praktik, yəni təcrübi; başqa sözlə, təfəkkür inkişafı və nitq inkişafı aspektləri deyilir.

Nitq inkişafında rabitəli nitq, rabitəli nitqdə inşa zirvə sayılır. Normalar yazılı və şifahi nitqdə gözlənilməli vasitədir. Beş funksional üsluba birlikdə ədəbi dil deyilir.

Şifahi ədəbi tələffüz, yazılı nitq orfoqrafik normalarla təkmilləşməlidir. Bunlar hər dərstdə qarşılıqlı fəaliğin əlində açar kimi hazır olmalıdır. Müşahidələrimiz isə bunu göstərmir.

Subyektiv çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları haqqında bunları demək olar:

5. Müəllimlərin kurikulum təlimindən məqsəd və vəzifələrin aydın dərk etməmələri. Onlar bu təlimin əsasında qoyulan fikrin nədən ibarət olduğunu axıra qədər dərk etməmişlər.

6. Müəllimlər hər bir dərslərin nə üçün rabitəli nitqlə başlanmasının səbəbini izah etməyi bacarmırlar.

7. Qiymətləndirmənin tətbiqə görə keçirilməsi müəllimlərin innovatorluq təcrübəsi yetişmədiyi üçün ümumiləşmələr aparılmamış və yayılmamışdır. Bu barədə metodikamızda həyəcən təbili çalınmalıdır. Metodistlərimiz, dərslərin tərtibçiləri, metodik vəsait müəlliflərinin də iştirakı ilə elmi konfranslar keçirilməmişdir.

8. Azərbaycan dili dərsləkləri ilə işləyən müəllimlərin təkmilləşmə kursları ilə bağlı işlərdə bir tormozlanma yaranmışdır. Bu işi ölü nöqtədən çıxarmaq, müəllimləri elmi-metodik təlimatlarla silahlandırmaq lazımdır.

Halbuki yeni təlimdə dil dərslərinin praktik aspektində inkişaf və tərbiyə amilləri daha geniş yer tutardı. Ənənəvi təlimdə

tərbiyəediciyin imkanlarını birinci, ifadə ilə inşa məntələrinin məzmunundan çıxarılan nəticələrlə bağlayardıq. İkinci, didaktik material kimi seçilən cümlələrdən istifadədə; üçüncü, ana dilinə məhəbbət aşılardan əxlaqi-etik söhbətlərdə nəzm və nəst nümunələri əsasında çalışma məntələrindən çıxarılan nəticələrdə və s.

Əlbəttə, müəllimlərimiz dil dərslərində tərbiyəedici imkanlarını aydın təsvir edə bilmirdilər. Çünki onların anlamında dil təliminin məzmununu fonetik, qrammatik və üslubi xarakterli hökmlər, təriflər, qaydalar şəklində deklorativ biliklərdən ibarət idi.

İndi isə, təlim prosesi rabitəli mətnlər əsasında baş verir, hadisələr dərk olunduqca öyrənilir, müzakirələr keçirildikcə tərbiyə edilir.

Müasir təlimdə inşalara diqqət necədir?

Müasir təlimdə nəqli, təsviri, müəssimə xarakterli inşanın əvvəlkindən də optimal imkanları var, ancaq həmin imkanlardan səmərəli istifadə etmək üçün bizim hər bir mətnə ifadə olunan fikrin məzmununa münasibət bildirmək, rəy söyləmək kimi metodik fikrimiz nəzərə alınmur. Halbuki, ana dili kurikulumu dörd məzmun xətlidir və dərsləkləri ona görə rabitəli mətnlə başlayır ki, şagirdlər belə məntələrin əsasında fikir, mülahizə yürütmək səriştəsi qazansınlar. Mətn onların ədəbi-bədii yaradıcılığı izləməyinə və elmi üslubda danışa və yazma bilməsinə müsbət təsir etsin.

İndiki vaxtda hər şeyin test yoxlaması ilə qiymətləndirilməsi inşaya əhəmiyyət verilməməsi, test tapşırıqlarında şifahi nitq-ədəbi tələffüzün yer tutmaması nəticə etibarilə ona gətirib çıxarır ki, bizdə yazıçılıq, şairlik üçün baza yoxdur. Son illərdə - 1992-ci ildən bu yana məktəbdən yazıçı,

şair çıxır, onun əvəzində dalanlardan, tinlərdən meyxanaçılar çıxır.

Konkret tələblərimiz bunlardır:

1. Kurikulum təhsilinə filoloqların münasibəti dəyişdirilməlidir;

İnşanın orta məktəbdə statusu qaldırılmalıdır;

Yazılı və şifahi qabiliyyət imtahanları bərpə edilməlidir;

Ədəbi tələffüz normalarının gözlənilməsinə məsuliyyət artırılmalı, nəzarət gücləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə. A. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı, Adiloğlu, 2006.

2. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının təkmilləşdirilməsi problemləri. Elmi əsərlər, Bakı, API-nin nəşri.

3. Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi məsələləri. Bakı, "Kövsər" nəşriyyatı, 2008.

4. Ümumi təhsilin fənn standartları (I-XI siniflər) Bakı, 2012.

РЕЗЮМЕ

Размышления о курсах и реализациях по азербайджанскому языку, фрагментарные разъяснения

Наш родной язык азербайджанский является и государственным языком. В этом значении обучение как предмет должен еще более повышать его статус, обучение должно придаваться внимание и усилить работу.

Начиная с 2008-го года, предмет азербайджанский язык преподается в I по IX классам, по новым правилам, то есть по требованиям курса. Новые правила, основанные на познавательной деятельности, это гибкие стратегии обучения, обеспечивающие развитие мышления. В настоящее

время в процессе реализации стандартов имеются значительное развитие и достижения. Вместе с этим усилилось сопротивление к методологии курса, новому интерактивному обучению. Данное обстоятельство является противоречивым моментом, препятствует развитию, причина которой, вытекает из значения до конца целей нового обучения. Пути решения данной проблемы могут гибко открыто показать наши методисты. Мы призываем читателей выразить отношение к мыслям, вытекающим из данной статьи, написанной в форме доклада.

SUMMARY

Curriculum of Azerbaijani and thoughts about realities,

fragmentary explanations

Azerbaijani, which is our native language, is our state language as well. Considering it, its status shall be prioritized as the instructional discipline, attention and care to its instruction shall be strengthened.

Azerbaijani is instructed on the basis of new rules, in other words, according to the curriculum requirements, at I-XI classes from 2008. New rules based on cognitive activity, provide the development of the thought, and they are flexible training strategies. Presently, there is significant development and improvement on the process of realization of standards. Nevertheless, the resistance against curriculum methodology, in other words, against interactive training became strong. This is controversy condition, it inhibits the development and its reason is the superficial knowledge about targets and aims of the education. Our methodologist can show the problem solution more flexibly. We call our readers to express their opinion on this matter in the form of report.

*Şərinə, şöhrətinə söylənən bəh-
bahadan*

*Yurulub öz-özünə, gör necə heyrandı
Nida.*

*Eh, sərvət toplamadım, düşündüm ki, bu
qəzəllə,*

*Sadiqdən miras qalan, millətə ehsandı
Nida!*

Şagirdlər növbə ilə qəzəlin ayrı-ayrı beytlərini oxuyurlar. Məndəki fərqləndirici şriflər və ya rənglərlə verilmiş sözlər üzərində iş aparılır. Onların mətnlə bağlılığı, hiss, həyəcanı ifadə etmək baxımından qruplara bölünməsi, müxtəlif məqamlarda ayrı-ayrı mənalarda işlənməsi, quruluşca növləri, onlarda durğu işarələrinin işlənməsi, başqa nitq hissələri ilə omonimliyi və s. haqda lazımı məlumat verilir.

Mətn üzərində ədəbiyyat dərsləri və ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə də inteqrasiya yaratmaq imkanları genişdir. Belə ki, qəzəl janrı, onun xüsusiyyətləri, vəznı, qafiyəsi və s. haqqında qrammatik mətn üzərində müəyyən bilgilər vermək imkanları da genişdir. Vaxtdan, proqramın tələbindən, şagirdlərin maraq dairəsindən, müəllimin yaradıcı münasibətindən asılı olaraq qəzəl üzərində nida ilə bağlı müxtəlif variantlarda geniş iş aparılması imkanları vardır.

Əsas nitq hissələri kimi köməkçi nitq hissələrinin də orta məktəb dərslərləri və proqramlarında hərtərəfli tədrisi nəzərdə tutulmuşdur. Şagirdlər köməkçi nitq hissələrinin ayrı-ayrı komponentləri və qrammatik əlamətləri haqqında ibtidai siniflərdə qarşılaşsalar da, onların geniş tədrisi, yazılışı və durğu işarələrindən istifadə olunması yuxarı siniflərdə həyata keçirilir.

Köməkçi nitq hissələrinin tədrisində başlayarkən əvvəlcə onların əsas nitq hissələri ilə müqayisəsi ön plana çəkilir. Venn diaqramına uyğun olaraq əsas nitq hissələri ilə müqayisələr aparılır, onların oxşar və fərqli əlamətləri müəyyən edilir. Şagirdlərin köməkçi nitq hissələrinin hansı əlamətlərlə əvvəlcədən tanışlığı müəyyən edilir.

Yeni dərslərimizdə köməkçi nitq hissələri ilə bağlı maraqlı, düşündürücü və rəngarəng çalışmaların yerinə yetirilməsi, debat və müsahibələrin təşkili nəzərdə tutulmuşdur.

Uzun illərin təcrübəsi və özümün orta məktəbdə işlədiyim müddətdə belə bir qənaət hasil etdim ki, dərslərin maraqlı keçməsi, məktəblilərin dillə bağlı təfəkkürlərinin inkişaf etdirilməsi üçün poetik-praktik çalışmalardan istifadə dərdsə çox böyük maraqla qarşılanır. Bu fikirlə mənim digər həmkarlarım da həmişə razılaşmış və öz dərslərində belə çalışma nümunələrindən geniş istifadə ediblər. Bu məqsədlə hazırladığım poetik-praktik çalışma nümunələrini və onlar üzərində işin necə təşkil olunmasını həmkarlarımla bölüşürəm.

Məsələn, qoşmaların tədrisində bu nitq hissəsinin müxtəlif qrammatik əlamətləri məndə gizlədilir, yaxud dolayısı ilə verilir. Şagirdlər mətnin hansı nitq hissəsi ilə bağlı olduğunu müəyyənləşdirir, müəyyən mühakimələr yürüdür, düşünür, axtarırlar.

*Baş soxur hara olsa,
Bir balaca üzliüdür,
Hansı sözə qoşulsa,
Cümlənin bir üzviüdür.
Hər kəlməyə can-ciyər
Harda görsə "can" deyər.
İsində altı haldan
İkisini bəyənməz*

*Olar bir qaradınmaz.
Deyin görək, kəsəsi,
Bu hansı nitq hissəsi?*

Burada şagirdlər müəyyənləşdirirlər ki, sözlərə, cümlələrə, ayrı-ayrı nitq hissələrinə yaxınlaşma, onlara qoşulma əlaməti, qoşulduğu sözlə cümlənin müəyyən bir üzvü, müstəqil nitq hissəsi olması qoşmalardan xəbər verir. Onlar digər nitq hissələrinin də adlarını sadalayirlar.

Şagirdlər söhbətin hansı nitq hissəsindən getdiyinin dəqiqləşdirilməsi üçün haqqında danışılan bu nitq hissəsinin digər əlamətlərini axtarmağa və öz fikirlərini dəqiqləşdirməyə çalışırlar. "Can" sözünün həm əzizləmə mənası əmələ gətirdiyini, həm də -can, -cən formasında məsafə mənası bildirdiyini xatırlayırlar. Şagirdlər mətnin ikinci hissəsində "altı haldan ikisini bəyənməz" fikri üzərində düşünür və bu qənaətə gəlirlər ki, qoşmalar ismin təsirlik və yerlik hallarında işlənən sözlərə qoşula bilmir, "Onları bəyənmir". Bütün bu götür-qoydan sonra şagirdlər tam yəqinləşdirirlər ki, məndə qoşmanın əlamətləri gizlədilmişdir. Mətnin hər sətirinə yaradıcı yanaşılısa, bunu aydın müşahidə etmək çətin deyil.

Qoşmaların ismin hansı hallarına qoşulmadığını dəqiqləşdirmək və möhkəmləndirmək məqsədilə şagirdlərə aşağıdakı mətnlə müraciət olunur. Verilən hər bir suala sizdən dəqiq, doğru cavab almayınca adam sakitləşib rahatlanmır. Əgər istəyirsinizsə, biz hamımız bu rahatlığı tapaq, onda sualımıza geniş və düzgün cavab verin:

*Qoşmalar isimlərin
De hansı hallarına
Qoşulmağı bilməyir?
Bir də nəzərə al ki,
Verilən hər suala*

*Düz cavab almayınca
Ürəyim dincəlməyir.*

Qoşmaları tam öyrənib qurtardıqdan sonra onun ədəbiyyat fənni ilə əlaqə imkanlarına diqqət yetirilməsi, onunla əlaqəli öyrədilməsi məqsədilə bu tipli çalışmalar da dərdsə maraqlı doğurur.

*Çalışma 1. Gecə keçdi, səhədi,
Çapdığım at kəhədi.
Qoşmalardan hansının
Qafiyəsi "yəhər"dir?*

*Çalışma 2. Sözü düzüb qoşaram,
Sazla coşub-daşaram.
Ədəbiyyatla dildə
Eyni adla yaşaram.*

Öyrəncilər çalışmalarının birincisində bütün sözləri, qoşmaları yadlarına salır, ədəbiyyat nəzəriyyəsinə qafiyə haqqındakı biliklərini xatırlayır və müəyyənləşdirirlər ki, "yəhər" sözünün qafiyəsi yiyəlik halla işlənən sözlərə qoşulan bənzətmə mənalı "təhər" qoşmasıdır.

İkinci çalışmada isə şagirdlər ədəbiyyatla dildə eyni adla yaşayan terminin, sözün qoşma olduğunu yəqinləşdirirlər. Şagirdlər bu çalışmalara yalnız cavab tapmır, həm də öz biliklərini təfəkkürlərində canlandırır, düşünür, axtarır və nəticə çıxarmağı öyrənirlər.

Bağlayıcılarla şagirdlər ibtidai siniflərdən qarşılaşsalar da, onları geniş şəkildə yuxarı siniflərdə öyrənirlər. Bağlayıcıların məna və quruluşca növləri öyrənilir, onların işlənmə məqamları şərh edilir, praktik işlərlə əməli vərdislərə çevrilir.

Şagirdlərin bağlayıcılarla bağlı qarşıya çıxan əsas çətinlikləri bu nitq hissəsinin ədatlarla qarşıdirlməsində meydana çıxır. Bunun üçün də müxtəlif iş növləri ilə yanaşı, düşündürücü poetik nümunələrlə də bu nitq hissələrini

fərqləndirməyə səy göstərmək olar.
Məsələn:

"Dünyada hər kəs ki dilini sevir.
İlahi, sən onu əhdinə çatdır".
Birinci misruda söylə görək bir.
"Ki" bağlayıcıdır, yoxsa ədatdır?

Ədatların öyrədilməsində də belə poetik, məntiqli və düşündürücü nümunələrdən istifadə etmək dərslərin maraqlılığını təmin edir, şagirdləri yorğunluqdan bir növ uzaqlaşdırır.

Ədatın tədrisində aşağıdakı poetik nümunəni nümayiş etdirməklə şagirdləri həm düşündürmək, həm əlamətləri göstərilmən nitq hissəsini müəyyənləşdirmək, həm sözün ifadə etdiyi leksik mənanı dərk etdirmək və s. kimi kompleks işlər görülür.

Ancaq sözə, cümləyə
Kiçik bir qüvvəcikdir.
Görək varsa köməyə,
Mənası "hissəcik"dir.
Digər əlamətlərini
Məndən xəbər alana
Necə deyin hamusın,
Zorla onu tanısin.
Elm öyrənmək həvəsidir
Bilmirsənsə, əbəsdir.
Dildən arif olana
Bircə işarə bəsdir.

Təhsil alanların öz fikirləri üzərində möhkəm dayandıqlarını, həqiqətən, iki ədatın əlamətlərini, qrammatik xüsusiyyətlərini şiirli dərk edib etmədiklərini yoxlamaq üçün aşağıdakı poetik-praktik nümunələrlə dərslər davam etdirilir.

1. "Daha", "yalnız", "heç", "barı",
"Bax" bilirsən ədatdır?
Məna növçə onları
Ayır, bizə də çatdır.

2. Ay gözümün işığı,
Ay sənfin yaraşığı.
Dil millətin qılınca,
Ürəyinin səsidir.

"Təkə", "yalnız" sözləri
Hansı nitq hissəsidir?

Modal sözlər haqqında nəzəri biliklər verildikdən, onun qrammatik əlamətləri, nitq hissələri içərisindəki yerini göstərilərkən aşağıdakı poetik nümunə ilə dərslər başlamaq maraqlıdır:

Söz-də-söhbətdə hərə
Söylənən fikirlərə
Münasibət bildirir.
"Ehtimal ki", "güman ki",
"Xülasə", "mənə", "sanki",
"Həqiqətən", "şübhəsiz",
"Demək", "nəhayət", "şəksiz"
Nə modadır geyilir,
Nə qidadır yeyilir,
Dilimizdə onlara
Modal sözlər deyilir.

Mətnə on modal söz qeyd olunub və onların ayrıca söz qrupu olduğu ön plana çəkilib. Hər söz-söhbətə münasibət bildirən belə söz qrupunun dili mizdə modal sözlər adlandırıldığı göstərilib. Müəllimin təcrübəsi və metodik ustalığı imkan verərsə, həmin poetik - praktik bənd üzərində istənilən qədər, müxtəlif formada iş aparmaq imkanları vardır.

Modal sözlərin tədrisini yekunlaşdırarkən, yaxud onun öyrədilməsi zamanı qiymətləndirmədən narazı qalan şagird və qruplar olarsa, bunu çox incəliklə, poetik şəkildə, şagirdlərin gözü qarşısında qaydaya qoymaq olar.

Məsələn, *Qiymətdən gileyənib*
Ay bizlərdən inciyən,
"Zahm", "insafsız"-deyən.
"Əlbəttə", "həqiqətən"
Modal sözlərinin heç
Məna növün bilirsən?
Bilirsənsə, de gəlsin
Qiymətin də dizəlsin -

bəndini söyləyib qiymətləndirilməsindən narazı qalan şagirdlərdən sorğusual edir.

Poetik nümunədəki modal sözləri yaddaşında saxlaya bilən, onun məna növlərini söyləməyi bacaran, verilən suallara şüurlu və məntiqli cavab verən öyrəncilər qiymətləndirilir.

Köməkçi nitq hissələrinin tədrisində, onlarla bağlı işin təşkilində, motivasiyanın müəyyənləşdirilməsində, nəzəri biliklər, praktik iş və s. mövzuların yekunlaşdırılmasında aşağıda nümunə üçün verilmiş poetik mətnlərdən istifadə edilməsi də şagirdlərdə böyük maraq doğurur. Nəzəri biliklərin poetik nümunələrlə öyrədilməsi, irihəcmli mətnlərdən fərqli olaraq, kiçik nümunələrin birbaşa dil materialları ilə yüklənməsi dərslərdə vaxta qənaətlə yanaşı, həm də uşaqların elmi dünyagörüşünün formalaşdırılmasını, nəzəri biliklərin poetik nümunələrlə çatdırılması imkanlarını və s. nümayiş etdirir.

Q O Ş M A

1. Xüsusi məkanı var.
Seçilir hər bir eldə
Şöhrəti var, şanı var
Adlıq, yiyəlik halla
Dil tapıb anlaşırlar.
Yönlük, çıxışlıq halla
Söz-sovsuz yanaşırlar.
Söyləmə sən bizlərə
Təcnis, gəraylı, qoşma.
Rəqs edib aşiq kimi
Çox da bu qədər coşma.
Axı dildə onlara
Qoşma deyilir, qoşma.
Onlar zəngin, varlıdır.
Qədər, kimi olanda.
Bənzəyir, oxşayırlar
İləyə qoşulanda.
Birgəlik yaşayırlar
Üçün sözü qoşulsa.
Səbəb-məqsəd bildirir,
Sarı, tərəflə olsa,
Harasa yönəldirir.
Ürəyim, iki gözüm,

Qoşma ilə ilgili
Çoxdur söhbətim, sözüüm.
Sən bizlərə şərh elə
Əvvəl sinonimliyin,
Sonra omonimliyin.
Hər kəsə bəlli olsun
Ham vətənpərvərliyin,
Ham aqlın, ham biliyin,
Dillə ilişgilərin,
Qoşmalarla birləyin.
Qoşmalar isimlərin
De hansı hallarına
Qoşulub işlənməmiş?
Bir də nəzərə al ki,
Verilən hər suala
Düz cavab almayınca,
Ürək də dincəlməmiş.

BAĞLAYICI

2. Cümlə üzvləri ilə
Cümlələr sırasında
Quş tək qanadlanır.
Tərəflər arasında
Sıx əlaqə yaranır.
Barış yaratmaq üçün,
Vüsala çatmaq üçün,
Əldən, ayaqdan düşür;
Hər bir üzvlə görüşüb
Sevincdən qanadlanır,
İgid qəhrəman kimi,
Atın minib atlanır,
Belə köməkçi sözlər
Bağlayıcı adlanır.
Təbii, təbiişlik
Onu rahat buraxmır,
Bəzən yorğun dayanıb
Heç bir tərəfə baxmır.
"Və", "ilə" birləşdirir,
"Lakin"lə güləşdirir.
"Ya", "gah"la bölüşdürür,
"Nə də", "nə dəki" ilə
Hər şeyi inkar edib
Təbiişlik adı ilə
Hamını görüşdürür.
Onlar da quruluşca
Sədə, mürəkkəb olur.
Bəzənsə cümlələrdə
Ədat kimi yoxdur.
Bilgin deyilsə dayaz,

Onlardan bir neçəsin
Əvvəlcə bağlayıcı,
Sonra ədat kimi yaz!

ƏDAT

3. Sözlərə yardım üçün özün oda atar

Ədat,

Cümlənin mənasına bir incəlik qatar

Ədat.

Bəzənib-düzənəndə görün, ki, lap, gəlin
kimi

Özəgə nitq hissələri yerində də yatar Ədat.

Çox sözü yanaşaraq ovsunlayıb ələ alar
Kaş ki hər istəyinə bax beləcə çata Ədat.

Bu dilə həyat verən söz xəzinəmiz olmasa,
Axi, ancaq, həs ilə tənha qalib batar Ədat.

Sözləri, cümlələri, Sadiq, çox da tərifləmə
İlahi gözəllərə çox işvə-naz satar Ədat.

4. Sözlərin, cümlələrin
Güncüdür, qüvvəsidir.
Yalnız onu de ki, bu,
Hansı nitq hissəsidir?

5. Əlbəttə, mənəcə, düzü,
Şübhəsiz ki, hər sözü,
Zənniməcə, usta, incə
Hamının ürəyincə
Gərək, deyə biləsən.
Mütləq nəzərə al ki,
Söhbət nələrdən gedir?
Onların adı nədir?
Qudaq asıb suala
Axıracan sadala.
Güman ki, ehtimal ki,
Məna növün deyərsən
Düz söyləsən, əgər, sən,
Alqış, afərin, əhsən!

NİDALAR

6. Bir dəli haray çəkib
İnamsız sədalərin,
sızlayan nidaların:
«Ah!»ın, «Eh!»in, «Vay!»ın da,

«Of!»un, «Uf!»un, «Ay!»ın da
sonuna çıxmalıyıq.
Döyüş sədalələri,
Sevinc nidalarıyla,
Bayram odalarıyla
Şuşanı almalıyıq!
Biz zəfər çalmalıyıq!
Qanmazların dərslərini vaxtdır,
andırmalıyıq!
İldırım nidasıyla çıxıb
yandırmalıyıq!
Koroğlu nərasıyla yıxıb,
qandırmalıyıq!
Şimşək olub, «Şaraqqa-şaq!!!»
Qarabağın zalımına çaxa bilsək,
Günəş olub yağları
Odumuzla yaxa bilsək,
Azad edib torpaqları
Gələcəyə kişi kimi baxa bilsək,
Haqqımız var «haray!» çəkib
«Eheyy!» «Urrey!» söyləməyə,
Bizdən sonra gələnlərə
Alın açıq söz deməyə.
«Ax!» «Of!» «Ey!» - deyə-deyə
zülm edərək ürəyə,
keçənləri unudub,
«Əşi!» deyib göynədik.
Ağa qara söylədik,
Tama para söylədik.
Sağlam düşüncələrə
Xəstə, yara söylədik!
Sonradan peşmanlayıb,
«Hey!» «Heyif!»lə
göynədik!
Haydı! Haydı! Hay verin!
Hay verin, hayqırın ki,
Bəşərə əngəl olan
dardlarımız yox olsun!
Ürəkdən, qəlbədən gələn
Qələbə nidaları
Əsarətə dərs olsun,
zülmün burnu ovulsun!
Qorxaqlıq nidaları!
Yaltaqlıq ədaləri!
Acizlik sədaləri!
Ölə-ölə yaşamaq,
Kələ olub yaşamaq
Cəhənnəmə qovulsun!
Cəhənnəmə qovulsun!

SUMMARY

Methods of organizing of the work with poetic-practical texts and exercises in teaching secondary parts of speech

The article scientifically explains the importance of usage, opportunities and methods of using poetic-practical exercises in teaching secondary parts of speech in the Azerbaijan language lessons. It clarifies the appropriateness of poetic-practical texts to the interests of learners, the affect of these texts on the learners' activeness and the importance of organizing the work according to the concrete language materials. Along with the organization of the work on the texts, the paper also includes the poetic-practical samples on the secondary parts of speech which are colorful and cause the learners to think, increases their interest and outlook. These samples form their theoretical and practical knowledge and also they can be considered main means of motivation for the native language lessons.

РЕЗЮМЕ

Методика организации работы с поэтико-практическими текстами и упражнениями в преподавании служебных частей речи

В статье научно откомментированы значение, возможности и методика использования поэтико-практических упражнений при преподавании служебных частей речи в азербайджанском языке.

Привнесено ясность вопросам соответствию интересам обучающихся поэтико-практических текстов, составленных самим автором, их влияние на активизации, значение организации работы над конкретными языковыми материалами.

В статье наряду с организацией работы над текстами приведены разнообразные, направленные на осознание поэтико-практических образцов, повышающих интерес и мировоззрение учеников, которые могут быть основной мотивацией родного языка.

7. Dil millətin qibləsi,
Söz ürəyin səsidir.
Söylə «ay», «oy» kəlməsi
Hansı nitq hissəsidir?
8. Çox da kükrəyib coşma
Gül kimi rəngin solsun.
"Tək" sözün elə işlət
Cümlədə ədat, qoşma,
Həm zərflər, həm sifət olsun.

ƏDƏBİYYAT

1. Maqsudov E.S. Poetik-praktik Azərbaycan dili, Naxçıvan, "Əcəmi" 2015.
2. Maqsudov E.S. Azərbaycan dilinin tədrisində poetik-praktik nümunələrlə işin təşkili metodikası, Naxçıvan, "Qeyrat" 2014.
3. Maqsudov E.S. Orfoepik vərdislərin möhkəmləndirilməsində poetik çalışmalardan istifadə, NDU-nun Elmi əsərləri, Naxçıvan, "Qeyrat", 2016, səh.45-53.
4. Maqsudov E.S. Azərbaycan dilinin tədqiqi və tədrisi məsələləri, Bakı, "Elm və təhsil", 2012.

XÜLASƏ

Köməkçi nitq hissələrinin tədrisində poetik-praktik mətnlər və çalışmaları işin təşkili metodikası

Məqalədə Azərbaycan dili dərslərində köməkçi nitq hissələrinin tədrisi zamanı poetik-praktik çalışmalardan istifadənin əhəmiyyəti, imkanları və metodikası elmi şəkildə şərh edilmişdir. Müəllifin tərtib etdiyi poetik-praktik mətnlərin öyrəncilərin marağına uyğunluğu, onların fəallaşdırılmasına təsiri, konkret dil materialları üzərində işin təşkili əhəmiyyəti məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

Məqalədə mətnlər üzərində işin təşkili ilə yanaşı köməkçi nitq hissələrinə aid rəngarəng, düşündürücü, şagirdlərin maraqlı və dünyagörüşünü artıran, onlarda nəzəri və təcrübə bilikləri formalaşdırmaq üçün poetik-praktik nümunələr də verilmişdir ki, onlar ana dili dərslərinin əsas motivasiyası ola bilərlər.

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ SÖZÜN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN MƏNİMSƏDİLMƏSİ ÜZRƏ İŞ

Aynur QAFARLI,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin müəllimi

Şagird nitqinin əsasını ümumişlək sözlər təşkil edir. Odur ki, təlim zamanı məhz bu tipli sözlərin məna çalarları üzərində dayanmaqla qarşıya qoyulan vəzifələri reallaşdırmaq mümkündür. Səhə teminləri, nitqdə nadir hallarda işlənən bəzi sözlərlə tanışlıq şagirdlər üçün maraqlı görünə bilər, dil dərslərində aparıcı mövqə tutmur. İlk baxışda adı görünən sözlərin həqiqi və məcazi məna xüsusiyyətləri ilə bağlı işlər şagird nitqinin zənginləşməsinə geniş imkanlar açır və bunun sistemli təşkili 5-ci sinifdən başlayaraq həyata keçirilməsi planlaşdırılır. Belə ki, "2.1.1. Lüğətlərdən istifadə etməklə tanış olmadığı sözlərin mənasını müəyyənləşdirir" alt standartı üzrə şagirdin aşağıdakı təlim bacarıqlarına yiyələnməsi nəzərdə tutulur:

- "Kontekstdən çıxış edərək mənasını müəyyənləşdirdiyi sözün izahını lüğətdə verilmiş izahla müqayisə edir;

- Öyrəndiyi yeni sözləri cümlədə işlətməklə mənasının anladığını nümayiş etdirir;

- Yaxınmənalı sözlərin məna çalarları arasındakı fərqi izah edir;

- Ensiklopedik lüğətlərdən istifadə etməklə müəyyən sahəyə dair söz və terminlərin mənalərini araşdırır" [4, s. 12].

Təlim prosesində 43 dəfə reallaşdırılması nəzərdə tutulan [MMV, s. 35, 68, 99, 126, 157, 178] bu alt standartdan gözlənilən təlim nəticələrindən ilk 3-ü əksər şagirdlər üçün yetərli görünə bilər, sonuncusu yalnız xüsusi tədqiqatçılıq qabiliyyəti olan bir qisim şagirdə şamil edilə bilər. Fikrimizə, 5-ci sinif şagirdlərindən bu səviyyədə təlim nəticəsi gözlənmək həyatı bacarıqlar aşılamağı ödə çəkmədən fənn proqramı (kuriku-lu-

mu) üçün xarakterik cəhət sayıla bilməz.

Həmçinin "2.1.2. Sözün həqiqi və məcazi mənada işləndiyini müəyyənləşdirir" alt standartı üzrə şagirdin aşağıdakı təlim nəticələrinə yiyələnməsi nəzərdə tutulur:

- "Kontekstdən çıxış edərək məndəki sözün həqiqi və məcazi mənada işləndiyini müəyyənləşdirir;

- Frazeoloji birləşmə tərkibində sözün məcazi mənada işləndiyini müəyyənləşdirir;

- Məndə rast gəldiyi frazeoloji ifadədəki məcazi mənanı müəyyən edir;

- Söz birləşmələrinin həqiqi və məcazi (frazeoloji) mənasını fərqləndirir;

- Yaxınmənalı frazeoloji birləşmələri müəyyən edir" [4, s. 12-13].

Şagirdin sözün həqiqi və məcazi mənalərini duyması, fərqləndirə bil-məsi olduqca əhəmiyyətlidir. Bu qabiliyyətlərin formalaşdırılması nitqin ifadəliliyini təmin edən frazeoloji birləşmələrə dərinləndirən bələd olmasına şərait yaradır. Gözlənilən nəticələrə tam nail olmaq üçün orta təhsilin bütün siniflərində bu bacarıqların sistemli şəkildə aşılması davamlı səciyyəvi xarakterlidir. 5-ci sinifdə isə sadəcə mürəkkəb, asandan çətinə prinsipinə uyğun olaraq, frazeoloji birləşmələrin məhz kontekstdə uyğun mənasının açıqlanması üzrə işlər aparılmalıdır. Görünür, şagirddən xüsusi dil duyumu tələb edən bu standartın reallaşdırılması nisbətən ağır olduğu üçün müəlliflər ona cəmi 19 dəfə mürciət edilməsini məsləhət bilməmişlər [4, s. 35, 68, 99, 126, 157, 178].

Haqqında danışılan vəsaitdə "Dil qaydaları" məzmun xəttinə aid "4.1.2. Sözün səs tərkibini, semantik xüsusiyyətlərini, tərkibini, yaranma üsullarını və qrammatik

mənasını (ad, əlamət, hərəkət bildirməsini) izah edir" alt standartını 4 tərkib hissəyə ayıran müəlliflər "Sözün semantik xüsusiyyətlərini izah edir" komponentinə uyğun olaraq aşağıdakı təlim məqsədlərini vacib bilirlər:

- "Sözün leksik və qrammatik mənasını fərqləndirir;

- Frazeoloji birləşmələri sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirir;

- Çoxmənalı sözlərin mənalərini fərqləndirir;

- Omonimlərlə çoxmənalı sözləri fərqləndirir;

- Sinonim sözlər arasındakı fərqli məna çalarlarını müəyyən edir;

- Əks mənalı sözlərdən nitqində düzgün istifadə edir;

- Elmin müxtəlif sahələrinə aid terminləri fərqləndirir;

- Arxaizmləri fərqləndirir və kontekstə görə izah edir" [4, s. 16].

Müxtəlif mövzuların tədrisində bu standartın 51 dəfə reallaşdırılma imkanının nəzərdə tutulmasına baxmayaraq [4, s. 35, 68, 99, 126, 157, 178], onlardan yalnız 10-u sözlərin leksik-semantik izahı ilə əlaqələndirilmişdir [4, s. 68-97]. Diqqəti çəkən qüsurlu məqam isə bundan ibarətdir ki, həmin imkanlar dərslərin "Niyə belə deyirik" adlanan II bölməsi ilə məhdudlaşdırılmışdır. Bütün bunları nəzərə alaraq, V sinifdə sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin daha dərinləndirilməsi məqsədilə hər 2 istiqamətdə aparılan işlərin paralel şəkildə həyata keçirilməsini faydalı hesab edirik. Bu metodik yanaşma ona əsaslanır ki, "Oxu" və "Dil qaydaları" məzmun xətlərinə aid həmin alt standartlar bir-birilə daimi inteqrasiyada götürülməlidir. Əgər 2.1.1 və 2.1.2. alt standartları 4.1.2. alt standartının sözün semantikasi ilə bağlı hissəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə reallaşdırlarsa, təlimin keyfiyyətcə yüksəlməsinə təsir göstərər. Başqa cür desək, şagird sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı biliklərini mətn üzərində iş prosesində sözlərin lüğəvi mənasını müəyyənləşdirmək, izah etmək, şərh et-

mək, araşdırmaq yolu ilə qazanmalıdır. Digər tərəfdən, leksik-semantik xüsusiyyətlərlə bağlı biliklər şagirdin mətn daxilində qarşılaşdığı çətin sözlərə maraqlı hissini gücləndirməklə onları şüurlu mənimsəməyə yönəldir. Bu isə idraki fəaliyyət üzərində qurulmuş müasir dərslərin əsas əlamətidir. İrəli sürülən ideyanı açıqlamaq üçün bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək.

"Mükafat" mövzusunda aid dərslərin I saati mətnin oxusu, məzmunun mənimsənilməsi, məndəki fakt və hadisələrə münasibət bildirməklə yüksək əxlaqi dəyərlərin aşılmasına həsr olunur. Şüurlu oxu prosesini təmin etmək üçün şagirdlərə məndə mənasını bilmədikləri sözləri qeyd etmək tapşırılır. Ümumiyyətlə, bu iş hər bir yeni mövzunun oxusu zamanı həyata keçirilməsi vacib tapşırıqlardandır. Sözsüz, sinif şagirdlərinin heç də hamısı eyni hazırlıq səviyyəsinə malik olmur. Adətən, mütaliyəyə böyük maraqlı göstərən şagirdlərin söz ehtiyatları da zəngin olur. Bəzi şagirdlər isə bədi və ya elmikütləvi əsərlər oxumağı sevmir və yalnız məktəb dərsləkləri ilə kifayətlənirlər. Sözsüz, bu da onların təlim fəaliyyətində özünü göstərir. Bu faktdan çıxış edərək, hər dəfə mətn üzərində iş zamanı tanış olmayan sözlərin, ifadələrin qeydə alınması vacib tapşırıq növlərindən biri kimi verilməlidir. Qeydə alınmış sözlərin izahı isə qrup müzakirəsindən keçməklə bütün sinifə təqdim edilməlidir.

Verilmiş tapşırıq əsasən, şagirdlərin "Mükafat" mətnindəki "çatlaşmaq", "şirnikləndirici", "sədələvən", "üyüdüb-tökmək" sözlərini qeydə aldıkları müəyyənləşdi. Müəllim həmin sözlərin mənasını izah etməyə vaxt ayırır (təqribən, 3 dəqiqə) və daha tez cavab hazırlayan qrupu ləvhə qarşısına çıxarır. Alınan cavablardan belə məlum olur ki, şagirdlər "çatlaşmaq" sözünü "yazışmaq", "şirnikləndirici" sözünü "həvəsləndirici", "maraqlı doğuran"; "sədələvən" sözünü "avam", "sədə xarakterli"; "üyüdüb-tökmək" sözünü isə "boş danışmaq" mənalərində anlamışlar. Müəllim fi-kirlərin doğru olduğunu söyləməklə bu qənaətə

*Gərək tar tökəsən hər qarışına,
O da ruzusunu tökə başına.
Quru kasəyinə, çopur daşına
Tum səpən deyər ki, canadı torpaq.*

IV qrupun tapşırığı.

Şeirdəki "xam" sözünün hansı mənada işləndiyini və daha hansı mənə çalarları ifadə etdiyini söyləyin.

*İndi ki, xamı var,
Yorğunlu da var,
O da bir canlıdır, bizdən pay umar.
Bitirər sünbüllü iki şah damar:
Bir adı zəhmətdir, bir adı torpaq.*

Bu işin yerinə yetirilməsinə və təqdimatına isə 5-6 dəqiqə vaxt ayrılır. Tapşırıqların şərtindən görüldüyü kimi, burada orfoqrafik və lüğət üzrə işlər paralel aparılır. Müşahidələrimiz göstərir ki, yüksək poetik ruhda yazılmış belə bədii mətnlər üzərində yerinə yetirilən tapşırıqlara şagirdlər böyük maraq hissi ilə qoşulurlar. Bədii mətnlər üzərində təşkil olunmuş bu cür işlərin üstün cəhətlərindən biri şagirdlərin dil duyumunu inkişaf etdirməkdirsə, digər bir cəhəti torpaq, vətən sevgisi aşılamaqla onların milli-mənəvi dəyərlər zəminində formalaşdırılması təmin olunur.

I qrup üzvləri "torpaq" sözünün [torpax], "gərək" sözünün [gərax], "ürək" sözünün isə [ürəx] şəklində tələffüz edildiyini bildirirlər. Bu isə onların "k" və "q" samitlərinin tələffüzü və yazılış ilə bağlı dil qaydasını nə dərəcədə mənimsəmələrini üzə çıxarır.

II qrup "var" və "yox" sözlərini əks-mənəli leksik vahidlər kimi təqdim edirlər. III qrup "ruzu" sözünü "gündəlik yemək" anlamında izah etsələr də, "cana" sözünü (-dı -dır xəbərlilik şəkilçisinin deyiliş formasıdır) yanlış olaraq "canlı" mənasında izah etdilər. Müəllim deyilən fikirlərə müdaxilə etməli oldu:

Öncə yadda saxlayın ki, "ruzi" sözü şeirin deyiliş ahənginə uyğun olaraq, "ruzu" şəklində yazılmışdır. İkincisi, "cana" sözünə ədəbi dilimizdə rast gəlinmir. Bu məhəlli xarakterli söz olub, "yarusız" mənasında işlənilib. Belə sözlər, növbəti dərslərdə öyrənməyimiz kimi, dialekt sözlər adlanır.

IV qrup "xam" sözünü "əkilməmiş, şunlanmamış" mənasında düzgün izah etdilər. Əlavə olaraq bildirdilər ki, "xam" sözü həm də "xam adam" birləşməsində olduğu kimi "təcrübəsiz, bir işə bələd olmayan" mənasında işlənilir.

Göründüyü kimi, cəmi 5-6 dəqiqə ərzində yerinə yetirilən bu tapşırıq forması sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini dərinlən mənimsəmək üçün həm geniş imkanlar yaradır. Həm də şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik vərdişlərini möhkəmləndirir. Fənn müəllimlərinin də qeyd etdiyi kimi, seçmə mətn nümunələri üzərində yerinə yetirilən bu cür sadə tapşırıqlar şagirdləri fəallaşdırmaqla bərabər, onların təlim nəticələrinə də müsbət təsir göstərir.

Dil qaydaları ilə bağlı çalışmaları üzərində aparılan işlər.

Dilimizin leksikası ilə bağlı ən zəruri məlumatların müəyyən sistem daxilində mənimsədilməsi orta təhsil pilləsinin V sinfində nəzərdə tutulmuşdur. Doğrudur, leksikaya dair bəzi sadə bilik və bacarıqların şagirdlərə aşılanması ibtidai təhsil səviyyəsində yerinə yetirilir. Belə ki, şagirdlər leksik mənaya malik sözləri leksik mənaya olmayan sözlərdən fərqləndirə bilmək, yaxınmənalı, əksmənalı sözləri müəyyənləşdirmək bacarıqlarına məhz aşağı siniflərdən başlayaraq yiyələnirlər. Lakin bu biliklərin sistemli verilməsi məhz orta təhsil səviyyəsində həyata keçirilir. Hazırkı "Azərbaycan dili" dərslində leksikaya dair nəzəri məlumatlar "Niyə belə deyirik" adlanan 2-ci bölmədə verilir. Burada sözün leksik və qrammatik mənası, məcazi mənası, çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər, anto-nimlər, terminlər, arxaizmlər haqqında yadda saxlanılması vacib sayılan məlumatlar və həmin məlumatlara uyğun çalışmaları əks olunmuşdur. Növbəti bölmələrdə yalnız keçilən mövzu mətnlərinin lüğət ehtiyatı ilə bağlı tapşırıqlarda sözlərin mənasının müəyyənləşdirilməsi, izahı məsələlərinə yer verilir. Təbii ki, mətdə işlənilmə məqamından çıxış edərək, sözlərin lüğəvi mənasının açıqlanması şagirdlərdə

həmin sözlərə maraq oyadır, onları süurlu qavramağa təhrik edir. Lakin bu tapşırıqların böyük əksəriyyəti nitqdə az işləndən qeyri-fəal sözlər üzərində qurulduğundan yalnız konkret mətni mənimsəməyə yönəlib. Ona görə də nadir hallarda şagirdlər belə sözlərdən istər sifahi, istərsə də yazılı nitqlərində istifadə edirlər. Şübhə yoxdur ki, həmin sözlərin ya lüğət vasitəsilə, ya da kontekstə uyğun izah olunması şagirdin dil duyumunu inkişaf etdirir. Ardıcıl və davamlı şəkildə yerinə yetirilən bu cür tapşırıqlar nə qədər önəmli olsa da, sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri üzərində qurulmuş çalışma mətnlərini əvəz edə bilmir. Bunu nəzərə alaraq, növbəti bölmələrin tədrisi zamanı bu tipli çalışmalara müraciət olunmasını məqsədəuyğun hesab edirik. Xüsusilə sözlərin həqiqi və məcazi mənalının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı işləməyə geniş yer verilməsi daha vacibdir. Sözlərin çoxmənalılıq qazanması, frazeoloji birləşmələr yaratması məhz məcazi mənə kəsb etməsi ilə əlaqədardır. Şagirdlərin sözün mənə çalarlarını duyması, onu həqiqi mənası ilə müqayisə edərək qavraması tənqidi təfəkkürlərinin inkişafında da müsbət rol oynayır. Ona görə də belə çalışmaları tərtib edərkən yalnız müvafiq dil faktını seçmək deyil, həm də onları cümlə daxilində işlətmək bacarıqları formalaşdırılmalıdır.

Müşahidələrimiz göstərir ki, çoxmənalı sözlər üzərində aparılan ardıcıl və məq-

sadyönlü işlər omonim sözlərin də dərinlən mənimsənilməsinə şərait yaradır. Bu onunla bağlıdır ki, təlim zamanı şagirdlərin ən çox yol verdikləri nöqsanlar omonim sözləri çoxmənalı sözlərlə qarışdırmaqdan irəli gəlir. Bu problemin aradan qaldırılma yolları ilə bağlı metodist alim S. Vahidovun fikirləri indi də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Ona görə omonimləri çoxmənalı sözlərdən fərqləndirmək üçün:

1) onların mənə əlaqələri nəzərə alınmalıdır, yəni eyni səs tərkibli sözlər arasında yaxınlıq varsa, belə sözlər çoxmənalı, yaxınlıq yoxsa, omonim hesab olunmalıdır;

2) onları söz yaradıcılığında rolunu nəzərə alınmalıdır, yəni yalnız omonimlərdən yeni söz yaratmaq mümkün olur;

3) omonimlik təşkil edən sözlərin yaxın və əks mənalı qarşılığını tutuşdurmaq lazımdır; əgər əlaqə varsa belə sözlər çoxmənalı, əlaqə yoxsa, omonim sözlərdir [6, s. 190-191].

Qeyd edilən metodik yanaşma hazırda da təcrübədə tətbiq olunur və çoxmənalı sözləri omonimlərdən fərqləndirilməsində az rol oynamır. Lakin bu cür müqayisə sırf lingvistik biliklərə söykəndiyindən həmişə lazımi effekti vermir. Qabaqçıl təcrübə göstərir ki, çalışma mətnləri vasitəsilə yerinə yetirilən tapşırıqlar daha səmərəlidir. Məsələn, həqiqi və məcazi mənalı sözləri cədvələ uyğun yazın.

Həqiqi mənalı sözlər	Məcazi mənalı sözlər

2. Verilmiş sözləri həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlədin.

3. Məcazi mənalı sözləri seçin və onlardan istifadə etməklə yeni cümlələr qurun.

4. Çoxmənalı sözləri omonim sözlərdən fərqləndirib sətunlar üzrə yazın.

Çoxmənalı sözlər Omonim sözlər

Bu şərtlərə uyğun çalışma nümunələrinin tərtibi artıq fənn müəllimlərinin

üzərinə düşür. Onlar həmin mətnləri müxtəlif mənbələrdən: bədii əsərlərdən, müvafiq didaktik materiallardan, "Ədəbiyyat" dərsliyindən seçə bilərlər.

Sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsinə xidmət edən çalışmalardan mütəmadi istifadə olunması həm də ona görə faydalıdır ki, bu, leksikaya dair dil qaydalarının hər dəfə yadda saxlanmasına,

möhkəmlənmişinə şərait yaradır. Beləliklə də, şagirdlərin nəzəri bilikləri praktik bacarıqları ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etdirilir. Təcrübə göstərir ki, omonim, sinonim, antonim, arxaik sözlərlə bağlı verilən bu tipli çalışmalar şagirdlərin mədəni nitq vərdislərinin forma-laşmasına xeyli təkan vermiş olur. Ona görə də V sinifdə müəyyən səviyyədə aşılana bu bilik və bacarıqların növbəti siniflərdə sistemli şəkildə inkişafına böyük ehtiyac duyulur.

Nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Şagirdlərdə sözlə işləmək bacarıqlarının formalaşdırılması dili təliminin əsas isiqatmətlərindən biridir. Məqalədə irəli sürülən iş üsulları və imkanlar bu problemin nəzəri və praktik baxımdan həllinə kömək etməyə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə. Müasir dərslərin xüsusiyyətləri / Kurikulum islahatı: tədqiqatlar, nəticələr. Bakı: Mütərcim, 2011, s. 152-163.

2. Богуславская Н.Е., Капинос В.И., Купалова А.Ю. и др. *Методика развития речи на уроках русского языка: Пособие для учителей.* Под ред. Т.А. Лудыженской. М.: Просвещение, 1980.

3. İsmayılov R., Cəfərova D., Xudiyeva G., Qasımova X. *Azərbaycan dili (5-ci sinif üçün dərslək).* Bakı: Altun Kitab, 2012.

4. İsmayılov R., Qasımova X., Şahbazlı F., Əmircanova Q. *Azərbaycan dili (5-ci sinif üçün dərslək).* Bakı: Altun Kitab, 2008.

5. Musa Yağub. *Bu dünyanın qara daşı göyərmez.* Bakı: Azərnaşr, 2007.

6. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi I hissə (müəllimlər üçün vəsait). Bakı: Maarif, 1976.

XÜLASƏ

Azərbaycan dili dərslərində sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərini mənimsənilməsi üzrə aparılan işlər

Söz və onun leksik-semantik xüsusiyyətləri üzrə aparılan işlər Azərbaycan dili təliminin mühüm tərkib hissəsidir. Bu proses ümumi

təhsilin digər mərhələləri ilə müqayisədə orta təhsil səviyyəsində, yəni 5-9-cu siniflərdə daha müntəzəm şəkildə həyata keçirilir. Bununla belə, mövcud məktəb təcrübəsinin təhlili göstərir ki, şagirdlərin sözlə işləmək bacarıqları gözənilən təlim nəticələrinə cavab vermir. Məqalədə bu işin daha səmərəli təşkilinə imkan yaradan məsələlərdən bəhs edilmişdir.

РЕЗЮМЕ

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

Работы, проводимые по лексико-семантическим особенностям

слова на уроках азербайджанского языка

Работы, проводимые над словом и их

лексико-семантическими особенностями, являются важной составной частью обучения азербайджанскому языку. Данный процесс по сравнению с другими этапами общего образования на уровне среднего образования, то есть в 5-9 классах, осуществляется более регулярно. Наряду с этим, анализ действующего школьного опыта показывает, что навыки работы учащихся со словом не отвечают ожидаемым результатам обучения. В рассматриваемой статье речь идет о вопросах более эффективной организации данной работы.

SUMMARY

Azerbaijan State Pedagogical University
The work carried out by the perceiving of lexical-semantic features of the Azerbaijani language

The work carried out on the word and its lexical-semantic features is an important part of the Azerbaijani language training. In comparison with other stages of general education at the levels of secondary school this process carried out more regularly in the 5th-9th classes. However, the analysis of the experience of the existing school shows that the students ability to work to verbalize does not meet the expected training results. This article deals with the matters enabling more efficient organization of this work.

UŞAQ ƏDƏBİYYATI VƏ ONUN TƏDRİSİ PROBLEMLƏRİ

Şəfa ƏHMƏDOVA,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin doktorantı

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində söz sənətimizin müstəqil bir sahəsinə çevrilən Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixin müxtəlif mərhələlərində inkişaf etmiş, müxtəlif zaman kəsiyində müxtəlif ictimai-siyasi səbəblər üzündən inkişafdan qalmış və inkişaf mühiti yaranandan sonra yenidən çiçəklənmişdir. Belə ki, təşəkkül tapdığı gündən məktəblə sıx əlaqədə olan bu sənət nümunələri, ictimai münasibətlərin məzmunundan asılı olaraq tənəzzül və tərəqqi dövrü keçirmişdir. Uzun müddət ümumi ədəbiyyatın zəngin bətnindən qidalanan bu nümunələri uşaqlar müxtəlif yaş mərhələlərində böyük həvəslə oxumuşlar.

Uşaq ədəbiyyatı söz sənətimizin ayrılmaz tərkib hissəsi olsa da, onun bir sıra özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər onu ümumi ədəbiyyatdan ciddi şəkildə fərqləndirir. Görkəmli sairimiz Səməd Vurğun "Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq" adlı məqaləsində yazırdı: "Düşünmək, duymaq, sevmək, küsüb-incimək, ağlamaq, gülmək, qəzəb-lənmək... bütün insan xassələri uşaq aləmində mövcuddur... biz uşaqla danışdığımız zaman insanla danışdığımızı, uşaqlar üçün yazdığımız zaman insan üçün yazdığımızı unutmamalıyıq. Uşaq üçün yazılmış hər bir əsərin əsasında mənə gözəlliyi yaşamaqdır".

Dünyəvi tibb elmi belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, uşaq ana bətnində beş-altı aylıq olanda ananın keçirdiyi hissləri o da keçirir: dinlədiyini musiqinin, oxuduğu bədii nümunələrin estetik duyumu uşağa da yetərinə təsir edə bilir. Ona görə də, uşağı bətnində gəzdiren ana gözəl bədii əsərlər mütləq

etməli, lirik, ahəngdar, duyğulara təsir edə biləcək həzin musiqilər dinləməli, sənətkarlıq baxımından seçilən, ürəkaçan rəsm əsərlərinə baxmalı və beləliklə, doğulacaq öz körpəsinin bədii-estetik tərbiyəsinin erkən özülünü qoymalıdır.

Göründüyü kimi, bəşər övladının ilkin tərbiyəsinə, onun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında əsas rol oynayan bu zəruri sahəyə daha ciddi yanaşmaq tələb olunur. İnsanın sonrakı yaşayış prosesində əvəzsiz təməl yaradan bu mütləq ədəbiyyatın tədrisinə həm orta, həm də ali məktəblərdə daha geniş vaxt saatının ayrılması tələblərini qarşımızda qoyur. Təəssüf olsun ki, bu gün milli uşaq ədəbiyyatımıza olan bir sıra yanlış yanaşmalar və səpmələr, bu sahəyə ağır bütənlər heç də sağlam insani təfəkkürə söykənmir, nəticədə öz etik-estetik intellekti ilə gələcəyi yaşadacaq bəşər övladlarının bitkin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını şübhə altına alır. Unutmaq olmaz ki, ədəbiyyata sevgi hissləri yalnız uşaq illərindən başlanır.

Bu zəruri sahəni tədqiqata cəlb edən psixoloq alimlər qeyd edirlər ki, səkkiz yaş uşaqların müstəqil və səmərəli oxumaq dövrü kimi nəzərə çarpır. Bu yaş qədər olan uşaqların təfəkkür inkişafını nəzərdən keçirdikdə, burada sözün həqiqi mənasında, kəmiyyətin keyfiyyətə keçidinə, əksliklərin mübarizəsinə, bəzən hətta "sıçrayışa" təsadüf etmək olur.

Təfəkkür heç də anadangəlmə psixi proses deyildir. Uşaq bu dünyaya göz açarkən hazır təfəkkür qabiliyyəti ilə doğulmur. Artıq bir yaşda olan uşaq ətraf aləmin cisim və hadisələrini həssaslıqla duyur və müəy-

yən ölçüdə qavrayır və tədricən cisimlərlə yaxından tanış olmağa başlayır. İkinci yaşın axırına doğru nitqə yiyələnməsi ilə əlaqədar olaraq, uşağın cisimləri və onların xassələrini ümumiləşdirmək imkanları da artır. Uşaq yaşa dolduqca düşüncə qabiliyyəti də başqa xarakter alır. Beş-altı yaşlı uşaqlar isə bir neçə oxşar faktlar əsasında müəyyən nəticələr çıxarırlar və hətta bir sıra ziddiyyətləri də dərk edə bilirlər.

Müşahidələr onu da göstərir ki, birinci sinifdə oxuyan uşaqlar bütün dərslər boyu keçilən materialın məzmununu, əsas etibarilə, kitabda olduğu kimi mənimsəməyə çalışırlar, mühakimə yürütməyə meyli olmur. İkinci sinif şagirdləri isə mətnəki gizli məntiqi əlaqələri yaxşı dərk edirlər. Üçüncü və dördüncü sinifdə oxuyanlar, artıq xüsusi təhrik olmadan, bəzən oxuduqları ədəbi mətnləri kənarından heç bir kömək göstərilmədən ətraf hadisələrə tətbiq etməyi bacarırlar.

Uşaq ədəbiyyatı anlayışı bilavasitə sırf uşaqlar üçün yazılan, bədii, elmi-bədii və elmi-kütləvi əsərləri özündə birləşdirən bir yaradıcılıq sahəsi olsa da, yalnız bununla məhdudlaşmır. Buraya həmçinin, böyük uşaqlar üçün yazılan, lakin uşaqların da mütaliə edə biləcəyi əsərlər də daxil edilə bilər. Bu əsərlər də uşaqların mədəni-əxlaqi və estetik tərbiyasında, dünyagörüşlərinin genişlənməsi və formalaşmasında əsas rol oynayır. Lakin bir məsələni unutmaq ki, tədris prosesində uşaq ədəbiyyatı materialları ilə uşaq oxusu materiallarının tədrisinə eyni prizmadan yanaşmaq yanlışlığa aparıb çıxara bilər. Məsələn, fransız yazıçısı Viktor Hüqonun "Səfillər" əsəri heç də uşaqlar üçün yazılmamışdır. Lakin uşaq obrazı kimi təsvir olunan Kozettanın və Qavroşun həyatı və fəaliyyəti, yaşam və ictimai-siyasi mühiti haqqında verilmiş bədii mətnlərə xüsusi izahların verilməsinə də ehtiyac duyulur.

Pedaqoji təlimə əsasən uşaq oxucuları əsasən dörd qrupa ayırmaq olar: 1.

Bağçayaşlı uşaqlar (3-6 yaş); 2. Kiçik yaşlı məktəblilər (6-10 yaş); 3. Orta yaşlı məktəblilər (10-14 yaş); 4. Yuxarı yaşlı məktəblilər və ya gənclər (17 yaşa qədər).

Uşaq ədəbiyyatı oxucularını bu bölgə üzrə aparmaqla tədris zamanı bir məsələni də unutmaq olmaz ki, uşaqlar həm də cinsi ayrılığa mənsudurlar, yəni onlar oğlan və qızlardan ibarətdirlər və bədii ədəbiyyata yanaşma tərzinə görə bunların arasında həm də bioloji fərq vardır. Aparılan eksperimentlərin və elmi tədqiqatların nəticələrinə görə, əgər qızlar çoxlu bədii əsərlər oxumağa meyillidilərsə, oğlanlar daha çox kino sənətinə üstünlük verirlər. Onlar döyüş səhnəli kino-filmlərə, macərə və dedektiv mövzulu əsərlərin həvəskarına çevrilirlər.

Tədris prosesində bir problemin üzərindən də sükkulla keçmək olmaz, bu məsələyə həssaslıqla yanaşmaq tələb olunur. Unutmaq olmaz ki, qızlar oğlanlardan əvvəl bioloji yetkinliyə çatdıqlarına görə onları böyüklərin fərqli həyatı daha çox maraqlandırır. Məsələn, qızlar bioloji yetkinlik dövrünü keçirərkən öz analarının bu və ya digər hərəkətlərini hər addımbaşı təqlid etməyə çalışır, onlara bənzəmək istəyində olurlar.

Oğlanlar isə bu və ya digər əsərin qəhrəmanlarına bənzəməyə daha çox üstünlük verirlər. Onlar elmi-fantastik janra birləşməyə meyli edildikdə, qızlar bədii əsərdəki obrazların xarakter və psixologiyasını, mədəni dünyasını, onların keçirdiyi daxili hiss və iztirabları, sevinc və kədərini duymağa can atırlar.

Göründüyü kimi, bu iki cins arasında bədii ədəbiyyata olan meyl yaş dövrləri arasında getdikcə daha geniş fərq alır. Alman tədqiqatçıları müəyyən etmişlər ki, bədii oxuya maraq qızlarda daha tez yaranır. Oğlanlarda isə bu proses bir qədər ləngiyir. Bu isə yetkinlik dövrü ilə əlaqədar olan bir inkişaf mərhələsi kimi qəbul edilməlidir.

Tədqiqatlar onu da göstərir ki, əgər

qızlar oxuduqları bədii əsərləri nəql etməyi sevirlərsə, yaxud, öz təəssüratlarını kimilərsə bölüşməyə say göstərilərsə, oğlanlar bu baxımdan məhdud olurlar, daha çox qəzet və jurnallara meyl edirlər. Əvvəllər oğlanların oxu tematikası qızlardan geniş olsa da, zaman keçdikcə oğlan və qızların bədii ədəbiyyata maraq dairəsi arasındakı fərq hiss olunacaq dərəcədə azalmağa doğru gedir.

Avstriya tədqiqatçısı R.Bamberger uşaqlarda yaş xüsusiyyətlərini qruplaşdıraraq belə bir qənaətə gəlmişdir ki, 5-9 yaşlı uşaqlar fantaziya dövrü keçirirlər, 9-11 yaşlı uşaqlar real düşüncəyə malik olurlar, 11-15 yaşlı uşaqlar isə macərə dövrünü yaşayırlar. Belə ki, uşaqların hər bir yaş dövrü öz xüsusiyyətlərini aydın şəkildə özünü büruzə verir.

Tədris zamanı müəllim tərəfindən dərk olunmalıdır ki, uşaq ədəbiyyatı mövcud həyat və cəmiyyət haqqında ilkin təəvvürlər yaradır. Burada xeyirli şərin, çirkinliklə gözəlliyin daimi mübarizəsi öz əksini tapır. Uşaq təfəkküründə həyatın əbədiyi haqqında ilkin təəssürat yaradır, xeyirxahlığın, mərdliyin, doğruluğun, ədalətin əbədi və zəruri olması barədə onların qəlbində ümid çirəyi yandırır. Dünya uşaq ədəbiyyatının korifeyləri haqqında belə bir fikir yürüdülmür ki, onlar bir yaşından yetmiş yaşa qədər olan insanların yazıçılarıdır.

İctimai inkişafın bütün mərhələlərində, heç bir siyasi ideologiyaya mənsub olmayan həqiqi uşaq ədəbiyyatı həmişə eyni estetik prinsiplərə əsaslanmışdır. Tədris zamanı birmənalı şəkildə aşılmalıdır ki, uşaq ədəbiyyatının məqsədi balacaların qəlbində həyat eşqi yaratmaq, təbiət və cəmiyyət qanunları ilə onları tanış etmək, pisi yaxşıdan, çirkinini gözəldən fərqləndirməkdə onlara kömək etməkdən ibarətdir. Bu ədəbiyyatın vəzifəsi balacaların qəlbində işıqlı sabaha, böyük gələcəyə inam çirəyi yandırmadan ibarətdir. Siyasi ideologiyaya bağlanmış, bu səpgidə qələmə alınmış uşaq əsərləri həmin dövrün ideyalarının əsiri olduğu üçün bir

vaxt da onun qurbanına çevrilirlər. Bu qorxulu tendensiyanın geniş hal almaması üçün müəllim problemi müəyyənləşdirməlidir. Uyğun tədqiqat sualları qoyulmalı, bu suallar yeni düşüncələrin, yanaşma tərzlərinin yaranmasına, yeni biliklərin kəşfinə istiqamətləndirilən bələdçi rolunun oynamasına gətirib çıxarır.

Tədrisin motivasiya mərhələsində aşılanmalıdır ki, uşaq ədəbiyyatı Vətən məhəbbəti, insan əməyinə, istedadına və layəqətinə ehtiram, təbiət gözəlliklərinə vurğunluq, valideynə, müəllimə, ümumən, böyüklərə hörmət, özündən kiçiklərə mehribanlıq, şəfqət, dostluqda dəyanət və sair kimi keyfiyyətləri əks etdirir. Bütün bunlar tələbənin (şagirdin) idrak prosesinə cəlb edilməsini təmin edə bilər.

Digər bir zəruri problemin həlli yollarını araşdırmaq üçün bir sıra faktları tapmaq və onun üzərində düşünmək zərurəti meydana çıxır. Bu isə siyasi ideologiyadan uzaq realist uşaq nəsrinin tələbələrə (şagirdlərə) olduğu kimi çatdırılmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat tariximizdən bizə məlumdur ki, XX əsrin 30-cu illərindən zəngin xalq yaradıcılığından və klassik ədəbi nümunələrdən qidalanmış mütərəqqi yönümlü ədəbiyyatımızın inkişaf istiqaməti başqa səmtə yönəldilərək məfkurə silahına çevrildi. Janrından asılı olmayaraq, bütün əsərlərdə mövcud hakimiyyətin təbliğ etdiyi siyasi ideologiyamı qəbul edən, bu təfəkkürə sahib olan insan obrazları yaratmaq iddiasına düşən və bunu yerli-yersiz pafoslu şüarlarla elan edən bolşevik hakimiyyəti, o cümlədən, uşaq ədəbiyyatının fantaziyasını, təqdir etdiyi insani duyğuları əlindən almağa cəhd göstərdi. Bu məhdud, dar çərçivədən azacıq kənara çıxan qələm sahibləri təzyiq və təqibə məruz qaldılar, bir çox hallarda siyasi repressiyanın günahsız qurbanlarına çevrildilər.

Məlumdur ki, S.S.Axundovun "Qorxulu nağıllar" silsiləsinə daxil edilən "Qaraca qız" hekayəsi uşaq nəsr yaradıcılığının şah

əsərlərindən biridir və bu əsər ilk dəfə olaraq 1913-cü ildə "Məktəb" jurnalının bir neçə nömrəsində hissə-hissə çap olunmuşdur. Lakin 23 il sonra – 30-cu illərin repressiya dövründə ədəb əsərlərini kitab halında çapa hazırlayarkən bu hekayə üzərində yenidən işləmiş, onu dövrün tələbinə, daha doğrusu, sovet siyasi ideologiyasına uyğun olaraq mülləkdarlığa qarşı çevirmiş, tənqidi pafosunu artırmaq məqsədilə bir sıra əlavələr və ixtisarlara etmişdir. 30-cu illər siyasi repressiya xofunun mövcudluğu ədəbiyyatımızın bir çox dəyərli incələrinin taleyini həll etdiyi kimi "Qaraca qız" əsərinin də ideya məcrasını da başqa istiqamətə dəyişmişdir.

Məsələn, əsərin ilk nəşrində Pəricahan xanım və Hüseynqulu ağa surətləri həm müsbət, həm də mənfi keyfiyyətlərə malik, islah oluna bilən surətlər kimi təsvir edilmişdir. Qaraca qız faciəli şəkildə öləndə onlar çox mayus olurlar, qəmlənirlər. Pəricahan xanım Qaraca qıza etdiyi haqsızlıqdan peşman olur. Sonrakı variantda isə ədəb adlarını çəkdiyimiz surətlərin Qaraca qıza olan müsbət münasibətini atmış, əsəri sinfi ziddiyyətlər fonunda təshih etmişdir.

Bizim fikrimizcə, bu gün "Qaraca qız" əsərinin birinci variantını böyük tirajla yenidən çap etmək, şagird və tələbələrin ixtiyarına vermək daha düzgün olardı.

Uşaq ədəbiyyatının tədrisində daha bir problemin həllinə ehtiyac duyulur. Milli uşaq ədəbiyyatının tədrisinin daha səmərəli olması üçün onun dünya uşaq ədəbiyyatı ilə sintez halında keçilməsi daha məqsədəuyğundur. Çünki bu problemin həlli tələbələrin (şagirdlərin) bu sahəni daha geniş şəkildə öyrənməsinə gətirib çıxara bilər.

Bunu daha aydın şəkildə görmək üçün Yakob və Vilhelm qardaşlarının bir sıra nağıl mətnlərini – "Qızılquş" nağılındakı süjet xətti və bu nağılda təsvir olunan bir sıra məqamlar və əhvalatlar "Məlikməmməd" nağılı ilə eyniləşir. Yaxud, "Zoluşka" nağılı əksər məqamlarda "Göyçək Fatma" və

"Şahzadə və qurbağa" və sair nağıllarla eyniləşir.

Bu gəzərgi mövzulara yazılı ədəbiyyatda da rast gəlmək mümkündür. S.M.Qənizadənin "Tülkü və Çaqqqal bəy" mənzum hekayəsinin məzmunu ilə XVII əsr fransız yazıçısı Şarl Perronun "Çəkməli pişik" əsərinin məzmunu ilə müəyyən qədər eyniləşir. Yaxud, dünya ədəbi mühitində tanınmış Kanada təbiətşünası və yazıçısı Ernest Seton-Tomson yaradıcılığı ("Heyvanlar haqqında hekayələr" və sair) bir sıra Azərbaycan yazıçılarına (A.Şaiq, "Köç") və eyni zamanda S.S.Axundova ("Uşaqlıq həyatından xatirələr") öz təsirini göstərmişdir.

Dünya uşaq qələm sahiblərinin əsərlərinin milli uşaq ədəbiyyatımızla müqayisəli təhlili və tədrisi yalnız bu sahənin geniş şəkildə öyrənilməsinə xidmət edir. Çoxillik pedaqoji təcrübəm əsasında deyə bilərəm ki, tələbələr bu ədəbiyyatların qarşılıqlı yaradıcılıq qaynaqlarını maraqla qarşılayır və onların bədii oxu vərdişlərinin daha da artmasına səbəb olur. Əgər "Uşaq ədəbiyyatı" fənni bu metodla keçilərsə, hər bir tələbənin (şagirdin) təlim prosesində öz bacarığını nümayiş etdirməsi, özünü gələcəyin tam dəyərli mütəxəssisi kimi dərk etməsi, gələcəkdə ədəbiyyatın bir çox problemlərinin həlli istiqamətində elmi tədqiqatçı kimi özünün təsdiqetmə imkanlarını əldə edə bilər.

Bugünkü mövcud inkişaf mərhələsinin məqsədi də bu sahədə bilikləri sistemləşdirmək, elmi-nəzəri problemləri aydın şəkildə üzə çıxarmaq, ən başlıcası, geniş filoloji biliyə malik olan mütəxəssis yetişdirməkdən ibarətdir.

Müasir dövrümüzdə mövcud həyatın tələbləri və təlimin məqsədləri də bunu tələb edir. Bugünkü fəal (interaktiv) təlim də mütəxəssisdən öz elmi-pedagoji mühakimələrində müstəqil, sağlam düşüncəyə malik olmağı tələb edir.

ƏNDƏLİB QARACADAĞININ MÜXƏMMƏSLƏRİ

Nailə MUSTAFAYEVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutunun elmi işçisi

Açar sözlər: müxəmməs, təxmis, rədif, qəfiyə, poema

Ключевые слова: мухаммас, тахмис, редиф, рифма, поэма

Key words: mukhammas, takhmis, redif, rhyme, poem

XVIII əsrin sonları-XIX əsrin birinci yarısında yaşamış, şifahi xalq ədəbiyyatı, eyni zamanda klassik poeziya üslubunda yazıb-yaratmış şairlərimizdən biri də Əndəlib Qaracadağı olmuşdur. Ə.Qaracadağı Cənubi Azərbaycanın Qaracadağ mahalının Əhər qəsəbəsində dünyaya gəlmiş, gənclik illərində uğursuz eşq macərəsi yaşadıqdan sonra şair olmuş, doğma yurdunu tərk edərək Təbrizə, oradan da İrəvana köçüb xanın yanında mirzəlik etmiş, 1827-ci ildə xanlığ rus qoşunları tərəfindən zəbt edildikdən sonra İrəvan divanbəyisi təyin edilən mayor Şubinin yanında katib işləmişdir. Əsərlərindən görünür ki, şair bir sıra tarixi hadisələrin şahidi olmuş, yaşadığı dövrün yüksək rütbəli şəxslərini şəxsən tanımışdır. Ə.Qaracadağı ədəbi irsinin cüzi bir hissəsi Rusiya Elmlər Akademiyası Şərq Xalqları İnstitutunun Sankt-Peterburq bölməsi kitabxanasından tapılaraq araşdırılmış, oxuculara təqdim edilmişdir. Buraya onun qoşma, gəraylı, heydər, qəzəl, rübai, qəsidə, təxmisləri, "Qisseyi-Leyli və Məcnun" poeması, farsca yazdığı şeirləri daxildir. Əndəlib Qaracadağının yaradıcılığına Füzuli və Vaqifin güclü təsir etdiyini göstərən akademik F.Qasımzadə onun şifahi xalq

ədəbiyyatı üslubuna da yazdığı əsərlərinin daha canlı olduğunu yazır: "Klassik üslubda yazılan şeirlərində müəllif köhnəlmiş və standartlaşmış təşbeh və istiarələrdən istifadə etdiyi halda, qoşma və gəraylılarında təbii ifadə vasitələrindən, canlı danışıq dilindən istifadə etmişdir. Buna görə də şifahi aşiq şeiri tərzində yazdığı əsərləri klassik üslubda yazdığı şeirlərinə nisbətən canlı və təbii çıxmışdır" (1, s. 79). Lakin bununla bərabər, alim şairin klassik üslubda yazdığı bir sıra şeirlərini də əhəmiyyətli hesab etdiyini bildirmişdir. Professor Zaman Əsgərli 2011-ci ildə nəşr edilmiş Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kitabının dördüncü cildində Vaqif, Zakir, Salik və digərləri kimi şairin müxəmməs janrında yazdığı şeirlərini müəyyən bir hadisə, yer və əşyanın təsvirinə həsr etdiyinə diqqət yönəltmişdir (2, s. 86). Yolçu Pirişev "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrı" adlı monoqrafiyasında Ə.Qaracadağının "Qisseyi-Leyli və Məcnun" poemasını nəzərdən keçirmiş (3, s. 94-99), 20 cildlik Azərbaycan Klassik Ədəbiyyatı Kitabxanasının səkkizinci cildinə onun müxtəlif şeirləri daxil edilmişdir (4, s. 490-497). Əldə olan əsərlərini bir toplu halında nəşr etdirən

professor Teymur Əhmədov kitaba yazdığı ön sözdə şeirlərinin köməyi ilə şairin həyatı barədə müəyyən söz deməyə çalışmışdır (5, s. 3-13).

Qeyd edildiyi kimi, Əndəlib Qaracadağının müxəmməslərinin əsas hissəsi müəyyən bir hadisəyə, şəxsiyyətə, əşyaya həsr edilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Lakin onun lirik-aşıqanə mövzulu müxəmməsləri də vardır. Şairin T.Əhmədov tərəfindən tərtib edilmiş əsərlər toplusunda 13 müxəmməs vardır ki, bunlardan 4-ü "Qisseyi-Leyli və Məcnun" poemasına daxildir. Qeyd edək ki, F.Qasımzadə və Z.Əsgərli şairin 9 müxəmməsinin olduğunu göstərmişlər. Onun 13 məlum müxəmməsindən 6-sı 5, 4-ü isə 7 bənddən ibarətdir. Bundan başqa, 4, 6 və 9 bəndlik 3 müxəmməs də vardır. Müxəmməslərdən biri Füzulinin "Yetmişəm" rədifli qəzəlinə yazılmış təxmisdır. Bu şeirlərin mövzuya görə təsnifləndirilməsində müəyyən çətinliklər vardır. Səbəb odur ki, şairin müxəmməslərini diqqətlə oxuduqda onların əslində bir neçə mövzuya həsr edildiyini görürük. Məsələn, ayrı-ayrı şəxslərə, hadisələrə həsr etdiyi şeirlərində Ə.Qaracadağının eyni zamanda dövrünün imkanlı şəxslərindən yardım təmənnasında olduğunu görürük. Belə əsərlərin çoxunun əvvəli təsvir, mədh, sonu isə xahişnamədir. Plovdan, onun bəşirlməsindən, səliqə-sahmanla məclisə gətirilib yeyilməsindən bəhs edən müəllif şeirin sonunda hiss olunur ki, kimdənsə plovlu yemək-içmək məclisi təşkil etməyi xahiş edir. Ə.Qaracadağının lirik-aşıqanə mövzulu müxəmməslərində isə zamanədən, dövrün ictimai münasibətlərindən şikayət özünü göstərməkdədir. Bütün bunlarla bərabər şairin müxəmməslərini aşağıdakı kimi təsnif-

ləndirməyi qərara aldıq: 1) Müxtəlif şəxsiyyət, yer, hadisə və şeylərə həsr edilmiş müxəmməslər; 2) Lirik-aşıqanə mövzulu müxəmməslər.

"Ordubadın vəsfi", "İrəvan şəhərinin valisinə", "Şubinə", "İlisu hakimi Əhməd xana", "İlisu hakimi Əhməd xanın oğlu Süleyman xanın toyu münasibətilə", "Oynasın" və "Plov" şeirlərini birinci; "Bir gözələ" adlı, "Haray-haray", "Əcəb-əcəb", "Haray-hay", "Qılın", "Qıl" rədifli müxəmməsləri ikinci hissəyə aid edirik.

Məlum olduğu kimi, Əndəlib Qaracadağının şeir toplusunun yeganə məlum əlyazmasının əvvəlinə Füzulinin bir müsəddəsi, doqquz qəzəli, Vaqifin üç müxəmməsi və üç qəzəli, Aşıq Kərəmin qoşmaları köçürülmüşdür (1, s. 76-77) ki, bu da şairin ədəbi zövqü barədə müəyyən qənaətlərə gəlməyə kömək edir. Doğrudan da, Ə.Qaracadağının əsərlərindən görmək olur ki, o, şifahi xalq ədəbiyyatından, aşıq poeziyasından, Füzuli və Vaqif irsindən bəhrələnməmişdir. Şairin "Ordubadın vəsfi" şeirini yazarkən Molla Pənah Vaqifin "Dəyər" rədifli 10 bəndlik müxəmməsindən təsirləndiyini görürük. Vaqif şeirində adını çəkmediyi, "ağa" adlandırdığı şəxsin bağışladığı çuxanı, həmin adamın səxavətini tərifləyir. Əndəlib eyni rədifli 7 bəndlik müxəmməsində Ordubadı və bu məkanın hakimi Şeyx Əli xan Kəngərliyə mədh edir. Bu iki şeiri yalnız rədif, qafiyə, vəzn birliyi deyil, həm də obyektin tərif edilməsi tərzini, müəllif ədəbi birləşdirir. Ordubad şəhərini, buranın gənclərinin gözəlliyini vəsf edən şairin Vaqifin Gürcüstanı, Tiflisi təriflədiyi "Var" və "İmiş" rədifli müxəmməslərindən də təsirləndiyini görürük. Ə.Qaracadağın şeirini yazarkən

Tiflisin mənzərələrinin, Gürcüstan valisinin övladlarının Vaqif tərəfindən öyülməsini nümunə götürmüşdür. Əndəlib bu müxəmməsinin 1, 4, 5, 6, 7-ci bəndlərini Ordubada, 2 və 3-cü bəndlərini hakimi Şeyx Əli xana həsr edibdir. Bütövlükdə şeirin xana ünvanlandığı hissə olunur. Müəllifə görə, Ordubad gülüstana, cənnətə, Əylis kəndi Hindistana, İsfahana bərabərdir. Buranın diqqətəlayiq cəhəti xoş abü havası, təmiz, ləzzətli suyu, gözəl təbiəti, hamam və məktəbmədrəsələridir:

*İki hamam, iki dibaçeyi-hərifi kələmat,
Rütbəvü mərtəbəsi cümlədən alidərəcəat,
Suyu saf, içməyə hər cürəsi bir abi-həyat,
Təmi xoş, ləzzəti yaxşı məsəli-qəndü
nəbat.*

*Bundan artıq nə deyim, çeşməyi-həyvanə
dəyər (5, s. 39).*

İkinci bənddə şair Ordubad xanının səxavətini, ədalətini, bütün Kəngərliyə nəslinin şücaətini mədh edir. Tarixdən məlumdur ki, Naxçıvan xanı Ehsan xan Kəngərli və onun qardaşı Şeyx Əli xan İran şahının vassalı olmuşlar. Ə.Qaracadağın isə müxəmməsinin ikinci bəndində Şeyx Əli xanın hakimiyyət rəmzi olan təbil və ələm-bayraq sahibi olduğunu, yəni onun müstəqilliyini nəzərə çatdırmaq istəyir:

*Hakimi Şeyx Əli xan kəni-səxavət, nə
deyim,*

*Yoxdu Kəngərli kimi mərdli-şücaət, nə
deyim.*

*Görmədim bir belə sultani-ədalət, nə
deyim.*

*Sahibi-təbli ələm özgə qiyamat, nə deyim,
Çıxsın cəng eyləməyə Nadiri-dövrənə
dəyər (5, 39).*

Burada müəllif xanın cəsur bir sərkərdə olduğunu göstərmək üçün onu Nadir şahla müqayisə edir. Şeirin son iki bəndində Ordubad gənclərinin gözəlliyi

vəsf edilir.

Bildiyimiz kimi, Ə.Qaracadağın gəncliyində uğursuz eşq macərəsi yaşadıqdan sonra Cənubi Azərbaycandan İrəvana gəlmiş, burada İrəvan xanı Sərdar Hüseyn xanın yanında münşi (mirzə) vəzifəsində çalışmışdır. 1827-ci ildə Qafqaz canişini qraf F.Paskeviçin başçılığı ilə rus qoşunları İrəvanı zəbt edir. Bu münasibətlə Ə.Qaracadağın tarixi mənzumə yazmışdır. Onun "İrəvan şəhərinin hakiminə", "Şubinə" müxəmməsləri təsdiqləyir ki, şair əvvəlcə İrəvan xanının yanında çalışmış, İrəvan xanlığı çarizm tərəfindən istila edildikdən sonra isə divanbəyi mayor Şubinin yanında münşi (mirzə) işləmişdir. Birinci şeirdə, 4 bəndlik müxəmməs formalı mənzum məktubunda xanın ədalətindən, bu səbəbdən xalqın onu sevdiyindən danışan müəllif qürbətə yaşayan adam kimi özündən də danışmağı unutmur, yardımı ümid etdiyini bildirir, "mən kimi hər binəvanın yetərsən imdadına" (5, s. 41) deyir. İkinci şeirdə, "Şubinə" adlı 5 bəndlik "İmiş" rədifli müxəmməsində isə Ə.Qaracadağın Sankt-Peterburqdan gəlmiş Şubin adlı gəncin İrəvan divanbəyinin tərifini göylərə qaldırır, onun nəcabətindən, ədalətindən, səxavətindən ağız dolusu danışır. Şair İrəvanda münşi (mirzə) işlədiyi müddətdə bir sıra tarixi şəxsiyyətlərlə tanış olmuşdu. İlisu hakimi Əhməd xana həsr etdiyi 7 bəndlik, xanın oğlu Süleyman xanın toyu münasibəti ilə yazdığı 9 bəndlik müxəmməsləri onun bu əilə ilə yaxın, səmimi münasibətlərdə olduğunu göstərir. Əhməd Xana həsr edilmiş şeir Füzulinin 7 beytlik "Yetmişəm" rədifli qəzəlinə yazılmış 7 bəndlik təxmisdır. Bütün beytlərə təxmis yazılsa da, bəzi beytlərin yeri dəyişik düşübür ki, bu da

Əndəlibin əlində olan Füzuli divanı əlyazmasındakı nüsxə özəlliyi ilə bağlı olmalıdır. Dördüncü beytə , beşinci , beşinci beytə altıncı, altıncı beytə dördüncü bənddə cavab yazılıb. Buradakı Füzuli beytlərinin mətni onun tərtib edilmiş elmi-tənqidi mətni ilə üst-üstə düşür. Füzulinin qəzəli eyni zamanda həm real, dünyəvi, həm də irfani məhəbbətin vəsfinə həsr olunub. Ə.Qaracadağı belə bir qəzələ yazdığı təxmisində elə bir məharət işlətməmişdir ki, oxucu bu əsərin İlisu hakiminə ünvanlandığından təəccüblənmiş, o misralarını da dahi şairin beytlərinə uyğunlaşdırma bilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu cür şeirlərdə şair həm də dövrünün hakimlərindən, imkanlı şəxslərdən xeyirxahlıq, yardım diləyirdi. Qəzəlinin üçüncü bəndində Füzuli cananın (eyni zamanda Yaradanın) dərgahına üz tutduğundan danışır. Əndəlib bu beytə əlavə etdiyi misralarda Əhməd xanın qapısına gəlib ona xahişini ərz etmək istədiyini bildirir. Şairin misralarının Füzuli beyti ilə uyğunluq təşkil etdiyini görürük:

*Daşımı cümlə aləmin atsam, əcəb degil,
Bir künci-asitaməvü tutsam, əcəb degil,
Əzimi xaki-payinə etsəm, əcəb degil,
"Halım deyib, muradına yetsəm, əcəb*

*degil.
Bir bəndəyəm ki, dərgahi-sultana
yetmişəm" (5. s. 65).*

Digər bəndlərdə də şairin misraları Füzuli beytləri ilə uğurla uyğunlaşdırılmışdır. Əhməd xanın oğlu Süleyman xanın toyu münasibəti ilə yazılmış "Mübarək" rədifli müxəmməsə müəllif bu toydakı şad-xürrəm, sevincli əhvali-ruhiyyəni, toy sahibinin səxavətini əks etdirə bilmişdir. Şair deyir ki, çoxlu xidmətçinin qulluq etdiyi bu məclisdə qonaqların qarşısına hər cür nemətdən bol

miqdarda qoyulmuşdur, hər tərəfdən xoş musiqi sədaları gəlir. Buradakı sevincli əhvali-ruhiyyədən vəcdə gələn qonaqlar yaşından, cəmiyyətdəki mövqeyindən asılı olmayaraq əl-ələ verib rəqs edirlər:

*Qalmadı nə qazi və nə hacı, nə qələndər,
Nə şeyx, nə molla, nə müdarris, həmə
yeksər,*

*Ool götüre rəqs eyləməyə möminü kafər,
Əl-ələ verib, rəqsə düşüb cümlə sərəsər.
Bazigarılan gəldilə cövlanə. mübarək (5,
s. 42).*

Son bənddə Əndəlib Əhməd xanı tərifləyir, toy adətinə uyğun olaraq hörmətli qonaq kimi ondan əlvan xələt istəyir. Ə.Qaracadağının Cəlil xanın oğlu Paşanın toyu münasibəti ilə yazdığı 5 bəndlik "Oynasın" rədifli müxəmməsi bir çox cəhətləri ilə Süleyman xanın toyuna həsr edilmiş müxəmməsi xatırladır. Bu şeirdə Vaqifin

*Başına döndüyüm toy adamları,
Siz də deyün toya gələn oynasın (6, s. 64).*

-misraları ilə başlanan qoşmasından təsirlənmə nəzərə çarpır. Hər iki şeir toya, toyda rəqs etməyə həsr edilib, bu əsərlərin rədifləri də eynidir. Əndəlib toydakı musiqiçilərə üz tutub onlardan elə havalar çalmağı tələb edir ki, nəinki gözəllər, gül-çiçəklər, bütün təbiət oynasın:

*Nalə çək bir növ ilə, ey mütribi-şirinsüxən,
Ta durub rəqs eyləsin bazigari-
nazikbədən,*

*Payımal olsun ayaq altında əzayi-çəmən,
Bir-birinə əl verib sərvü sanubər, yasəmən,
Onlar ilə lələvü nəsrinü reyhan oynasın
(5. s. 44).*

Əndəlibin "Plov" rədifli müxəmməsi onun bundan əvvəl haqqında danışdığımız müxəmməslərindən bir qədər fərqlənərsə də, onlarla ümumi cəhətə də malikdir. Bu səbəbdən bu şeiri birinci mövzu kateqoriyasına aid etmişik. Bu

şeirdə müəllifin adını bildirmədiyi şəxsdən plov məclisi təşkil etməyi xahiş etdiyini görürük. Qeyd edək ki, bəzi digər müxəmməslərində də, "General Behbudovun tərifli", "Çuxa" qəsidələrində də ehtiyac içində yaşayan şairin ayrı-ayrı şəxslərdən nələri isə istədiyini öyrənirik. O, Tiflisdə general Behbudovdan maddi yardım, İlisu xanı Əhməd xandan isə "zəncirəklə yaşıl çuxa" istəmişdi. Xatırladaq ki, şeirlə imkanlı şəxsdən nəyi isə xahiş etməyi M.P.Vaqif, Q.Zakir, M.İ.Qasir və bir sıra başqa şairlərin yaradıcılığında da müşahidə edirik. "Plov" rədifli, 5 bəndlik müxəmməsinin əvvəlində şair plov kimi bir ləzzətli xörəyi yaratdığına görə Allaha şükürlər edir. Sonra müəllif deyir ki, əgər plovu bir xoş xasiyyət gözəl ərsəyə gətirsə, o ölümlə də dirildər:

*Ki, səni təbxi eləsə bir büti-paki-zəhixisal,
Şübhə yox kim, gətirərsən ölünü canə,
plov (5, s. 45).*

Burada da Vaqifdən təsirlənmə nəzərə çarpır. Vaqif "Gərək" rədifli qəzəlidə özü üçün şalvar tikdirilməsini xahiş edərkən deyir ki, onu Lənbəranın gözəllərindən biri zərif əlləri ilə tikşəydi, yaxşı olardı:

*Toxuyan amma onu bir ağü nazik əl gərək,
Lənbəran məhvəşlərindən bu işə feysəl
gərək (5, s. 122).*

Şeirdə incə bir gülüşün, yumorun da iştirak etdiyini qeyd etmək lazımdır. Müəllif plovun ləzzətindən danışdıqdan sonra onu özü kimi "iştahı tamam" adamın "cəngə-cəngə" götürüb yeyəcəyini də yada salır. Sonuncu bənddə şair belə bir istəyini bildirir ki, kaş ki, onu bir neçə şəxslə birlikdə plovlu qonaqlığa dəvət edələr, onlar əvvəlcə şeirdən danışalar, sonra süfrəyə hücum edib, "daraşib" plovu yeyələr, axırda qəhvə

içib, qəlyan çəkələr. Əndəlib burada danışq dilindən gələn "daraşmaq" sözündən istifadə etməklə şux əhvali-ruhiyyəli bu şeirə daha da çox yumor əlavə etmişdir:

*Yığıla bir yerə, icma edə bir neçə nəfər,
Əndəlibi neçə şəxs ilə qonaq eyləyələr,
Söhbəti-şeyr salıb, danışq əvvəl deyələr,
Sonra bir ləzzət ilə səni daraşq yeyələr,
Bəd əzan meyl edələr qəhvəvü qəlyanə,
plov (5, s. 45).*

Ə.Qaracadağının lirik-aşıqanə mövzulu altı müxəmməsindən dördü onun "Qisseyi-Leyli və Məcnun" poemasına daxildir. Şairin "Bir gözələ" adlı 5 bəndlik müxəmməsinin hər bəndi "Bu nə qəddir, bu nə qamət, bu nə gözdür, bu nə qaş?" misrasıyla bitir ki, buna görə şeiri eyni zamanda tərcibənd kimi də nəzərdən keçirə bilərik. Şair burada sevgilisini gözəllikdə tayı bərabəri olmayan mələyə, özünü isə eşqindən əzablara düşmüş, gözələrinin yaşı qurumayan Məcnuna bənzədir. Şeirdə klassik Şərq ədəbiyyatından gələn bənzətmələr, təsbih və istiarələr bir-birini əvəz edir:

*Qətrə-qətrə dəhənindən təkülür şəhdü
nəbat,
Verir, ey mayeyi-can, Xızra ləbin abi-hayat
(5, s. 46).*

Müəllif emosionallığı arturmaq üçün təkrirlərdən, təqlidi sözlərdən məharətlə istifadə etmişdir:

*Əndəlibəm, mənə-məhcür, işim cəh, cəh,
cəh!*

*Külbeyi-xaki-dərinəm, çağır qəh, gəh,
gəh!*

*Qəhr çox etmə, gözüm, lütf ilə gül qəh,
qəh, qəh! (5, s. 46).*

Əndəlibin "Haray, haray" rədifli müxəmməsi mövzu etibarını onun "Qisseyi-Leyli və Məcnun" poeması ilə əsələşir. Aşıqın uğursuz məhəbbətindən bəhs edilən bu şeirdə ictimai motiv,

zəmanədən şikayət vardır. İkinci bənddə şikayətlərin səbəbi konkretləşir: aşıqın yarını ona deyil, əgylərə qismət olmuşdur və bütün insanlar, qohum-əqrəbə buna biganədirlər, heç kim aşıqın dərini görmək istəmir. Şair bunda özünə qarşı böyük bir ədalətsizlik görür:

*Ey çarxi-binəva, yənə zülmün əyan olub,
Əgylərə yox, mənə zülmün yaman olub,
Qövm-əqrəbə nə var, hamı gözədən nihan olub.*

*İllət nədir ki, bir bu qədər hədgüman olub,
Görməz bu zülmü gəbrü müsəlman, haray,
haray! (5, s. 47).*

Sonrakı bəndlərdə gözəlin qaməti, ay üzünə yasəmən kimi tökülən saç, Xütən ahusuna bənzəyən gözü, qaş təriflənilir, Şeyx Sənanın belə bir gözələ görə dinini dəyişdiyindən danışılır. Sonuncu, 7-ci bənddə müəllif bir daha yarasının sağalmayacağını, sevgilisinə qovuşmaq ümidini itirdiyini deyir.

Əndəlibin "Qisseyi-Leyli və Məcnun" poemasına daxil edilmiş 4 mükəmməs bu kiçik həcmli məhəbbət dastanının əsas məzmununun, baş qəhrəman-aşıqın hiss-həyəcan və düşüncələrinin çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Əsasən məsnəvi formasında yazılmış poemaya dibaçə, bahariyyə, saqınamə, mükəmməs və qəzəllər daxil edilmişdir. Ümumiyyətlə, anadilli ədəbiyyatımızda XIII-XIV əsrlərdən poemalara lirik şeirlərin salınması ənənəsi kifayət qədər geniş yayılmışdı. XIX əsrin 30-cu illərində qələmə alınmış, real həyat hadisələri əsasında yazılmış, avtobiografiya səciyyəli əsərdə Ə.Qaracadağının gənc ikən bir gözələ vurulmasından, qızın başqasına əvə verilməsindən, ətrafdakı adamların bu hadisəyə laqeyd qalmasından, bundan sarsılan şairin biganə həmvətənlərini görməmək üçün qürbət ellərə getməsindən

bəhs olunur. Sevgilisi ilə birinci görüşdən sonra aşıqın dilindən verilən "Əcəb-əcəb" rədifli 5 bəndlik mükəmməsdə məşuqənin gözəlliyinə heyranlıq, onun vəfəsizli-ğindən, zalımlığından şikayət, insanların laqeydliyindən narazılıq əksini tapıbdır. Qoşa qafiyələrdən istifadə edilməsi şeirin dilini daha oynaq, daha təsirli etmişdir:

*Pəjmürdə qıldı sərsəri-qəm novbaharmı,
Əyyami-hicr əlimdən alıb ixtiyarımı,
Kəsdı fəraq rısteyi-səbrü qərarımı,
Büdərdlər eşitdi mənim ahü zarımı,
Tən ilə qıldılar nə tamaşa, əcəb-əcəb (5, s. 73).*

Poemadakı "Haray-hay!" rədifli 5 bəndlik mükəmməsdə şair sevgilisindən, insanlardan narazılığın son mərhələsinə qədəm qoyur, üsyan edir, yaşadığı həyata etiraz əlaməti olaraq dinindən, imanından dönmək fikrinə düşür:

*Dönsəm hədini-kəfərü tərse, əcəb deyil,
Etsəm sücudi-taqi-kəlisə, əcəb deyil,
Salsam cahana şərişü qovğa, əcəb deyil,
Olsam yolunda rindiyyə rüsvə, əcəb deyil,
Billah, kəsildi taqəü arım, haray-hay (5, s. 75).*

Poemaya salınmış "Nə çarə qılım?" rədifli 7, "Nəzər qıl" rədifli 6 bəndlik digər iki mükəmməsdə də vəfəsiz yara məhəbbət, hicran qəmindən, zəmanədən şikayət yüksək bədiiliklə ifadəsini tapmışdır. Bu şeirlərdə müəllif təkrirlərdən, alliterasiyadan məharətlə istifadə edibdir.

*Aya, bu nə qaşdır, bu nə gözdür, nə əlamət,
Vah, vah, bu nə qəddir, bu nə qamət, nə qiyamət,*

*Yağı, bu nə işvə, nə kırısmə, nə zərəfət,
Aldın canımı çəm-xəmilən, qalmadı taqət,
Bir eyləmədin işvə ilə nazə, nəzər qıl (5, s. 84).*

Burada "vah", "bu", "nə" sözlərinin təkrarı ilə təkrir, "q", "m", "ş" səslərinin təkrarı ilə alliterasiya yaradılmışdır ki, müəllif bunların köməyi ilə şeirinin

təsirini artırmağa nail olmuşdur. Həmin şeirin üçüncü bəndində "Görgəc" sözlünün dörd misranın sonunda təkrar edilməsi Əndəlibin öz növbəsində böyük özbək şairi Nəvaidən təsirlənmiş Füzuli sənətindən bəhrələndiyinin göstəricisidir.

Əndəlib Qaracadağının mükəmməsləri emosional təsirinin gücü, bədii ifadə vasitələrindən məharətlə istifadə edilməsi, dilinin sadəliyi ilə diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçı Y.Piriyev bu əsərləri "böyük ustalıqla yazılmış mükəmməslər" adlandırmışdır (3, s. 97). Daha çox Füzuli və Vaqif sənətindən təsirlənən şairin mükəmməsləri əsasən dövrünün ayrı-ayrı şəxsiyyətlərinə, hadisələrinə və lirik-aşıqanə mövzuya həsr edilmiş. Real gerçəkliyi əks etdirən bu mükəmməslər XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında realizmə meylin artdığını nümayiş etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1974.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. Dördüncü cild. Bakı: "Elm", 2011.
3. Piriyev Yolçu. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrı. Bakı: "Yazıçı", 1988.
4. Azərbaycan Klassik Ədəbiyyatı Kitabxanası. 20 cildə. Altıncı cild. Bakı: "Elm", 1988.
5. Qaracadağı Əndəlib. Şeirlər. Tərtib edib nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi: Tey-

mur Əhmədov. Bakı: "Nurlan".

6. Vafiq Molla Pənah. Şeirlər. Bakı: "Yazıçı", 1988.

PEZIOME

Мухаммасы Андалиб Гараджжани
Азербайджанский поэт конца XVIII
первой половины XIX вв. Андалиб Гараджжани является автором 13 мухаммасов. Эти стихи посвящены в основном отдельным историческим личностям, событиями того времени и лирическо-любовной теме. Его мухаммасы посвященные хану Ордубада Шейх Асли хану; хану Эривани Гусейнху хану, русскому наместнику Эривани Шубину, правителю Илису Ахмед хану позволяют получить некоторые сведения о событиях, происходивших в начале XIX века в Азербайджане. Мухаммасы поэта говорят о реалистических тенденциях в Азербайджанской литературе в начале XIX века.

SUMMARY

Andalib garadjagan's mukhamasses
Azerbaijani poet of the end of XVIII-first
half of XIX century Andalib Garadzhasi is the
author of 13 mukhammasses. These verses are
devoted mainly to individual historical figures,
events of that time and the lyrical-love theme.
His mukhammasses dedicated Ordubad's khan
Sheikh Asli Khan, Huseyn khan, khan of Erivan,
Russian governors, Erivan Shubin governor
Ilisu Ahmed Khan will provide some information
about the events that took place at the beginning
of the XIX century in Azerbaijan. Poet's
mukhammasses speak about realistic tendencies
in Azerbaijan literature at the beginning of the
XIX century.

PEŞƏ HAZIRLIĞI VƏ SOSIAL KOMMUNİKASIYA PROSESİNDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

İradə ƏLİYEVA,
Valida VƏLİYEVA,
ATU-nun müəllimləri

Açar sözlər: nitq mədəniyyəti, ünsiyyət, kommunikativ sərəfət, sosial kommunikasiya, tibbi diskurs.

Ключевые слова: культура речи, общение, коммуникативный навык, социальная коммуникация, медицинский дискурс.

Key words: speech culture, communication, communicative ability, social communication, medical discourse.

Ölkəmizin sosial-iqtisadi, siyasi və ictimai-mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər dil fəaliyyətinin nəzərdən keçirilməsinin zəruriliyini şərtləndirir. Bu fəaliyyət ünsiyyətin effektivliyinə nail olmaq üçün nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmişdir. Dil problemləri filologiya çərçivəsindən çıxaraq cəmiyyətin mənəvi problemləri ilə bir cərgədə durur. Axı nitq təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, o, eyni zamanda, psixikamıza, eləcə də bizi əhatə edən mühitə güclü təsir göstərir. Məhz buna görə də hazırda hər bir şəxsin nitq mədəniyyəti səviyyəsinin yüksəldilməsi probleminin həlli mənəvi dirçəlişin əsas şərtlərindən biridir. Sosial kommunikasiya prosesində nitq mədəniyyəti ictimai prosesləri nizama salır, cəmiyyətin bütöv sistem kimi inkişafını təmin edir. Sosial mədəniyyətin müəyyən səviyyəsinin ifadəsi kimi nitq mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan budur ki, o, hər zaman insanların şüuruna, davranışına və fəaliyyətinə təsir göstərir. Həm subyekti, həm də obyektini insan olan nitq mədəniyyəti sosial kommunikasiya faktorudur. Nitq mədəniyyətinin spesifikasiyası bütövlükdə cəmiyyətin mədəniyyəti ilə müəyyənəşir. Onun progressiv inkişafının göstəricisi ictimai sistemin təkmilləşdirilməsidir. Bu isə sosisiumun hərtərəfli inkişafı üçün vacibdir.

Nitq mədəniyyəti insan mədəniyyətinin mühüm elementi sayılır, onun inkişafı isə sosial kommunikasiyanın həyata keçirilməsi prosesidir.

Nitq fəaliyyətinin optimallaşdırılması üçün lüğət ehtiyatını inkişaf etdirmək və zənginləşdirmək kifayət deyil. Sosial kommunikasiya prosesində nitq mədəniyyəti aspektlərinin üzə çıxarılması və öyrənilməsi praktik zərurətə çevrilmişdir. "Unutmaq olmaz ki, nitq mədəniyyəti geniş mənada fikir, zəka və düşüncə mədəniyyətidir. İnsanın öz fikir və düşüncəsini danışığında dolğun, düzgün ifadə edə bilməsi onun kamil və mədəni nitqə malik olmasının əsas əlamətidir" (4, 12).

Ana dilinə dərindən yiyələnmə, ünsiyyət yaratmaq və dialoq aparmaq bacarığı, kommunikasiya prosesində uğur qazanmaq – müxtəlif fəaliyyət sahələrində peşə bacarıqlarının mühüm tərkib hissəsidir. "Ali məktəbləri bitirdikdən sonra gənclər elə situasiyalarla qarşılaşırlar ki, orda yalnız professional sahədə əldə etdikləri bilik və bacarıqlarla kifayətlənmək olmur. Möhkəm iradə, prinsiplilik, təşkilatçılıq, məsələlərin öhdəsindən gəlmək üçün insanları öz ətrafında toplamaq, başqalarının, eləcə də özünün fəaliyyətinə qiymət vermək və s. kimi bacarıqlara yiyələnmək lazım olur ki, bunların da təməli məhz ali məktəbdə

qoyulmalıdır" (1). Ali təhsilli mütəxəssis hansı sahədə işləyirsə–işləsin, daim dəyişən informasiya məkanında sərbəst fəaliyyət göstərən, düzgün istiqamətlənə bilən bir ziyalı olmalıdır. Məhz buna görə də son illərdə zamanın tələblərinə cavab verən "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" fənni ali məktəblərin, o cümlədən Azərbaycan Tibb Universitetinin tədris proqramına daxil edilmişdir. Bununla əlaqədar ali məktəblərdə tələbələr yalnız gələcək mütəxəssis kimi deyil, həm də təhsilli, hərtərəfli inkişaf etmiş, savadlı, mədəni insanlar kimi yetişdirilməsi məsələsi daha da aktuallaşır. Bu fənn şəxsiyyətin peşə fəaliyyətinə olan müasir tələblər çərçivəsində mütəxəssis hazırlığının inkişafına kömək edəcəkdir.

Kursun müasir tələblərə uyğun şəkildə tədrisinin təşkili dil normalarının, şifahi və yazılı nitq qaydalarının mənimsənilmə səviyyəsinin inkişafı üçün yeni yolların axtarışının zəruriliyini şərtləndirir. Tədris prosesində iki istiqaməti – nəzəri əsasları və nitq inkişafını birləşdirmək lazımdır. Bu kursda tələbələr nitq mədəniyyəti inkişaf etdirilməli, onlara öz fikirlərini ifadə edə bilmək və sənədləri savadlı şəkildə hazırlamaq öyrədilməlidir.

Azərbaycan dili üzrə biliklərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi ünsiyyət mədəniyyətinin inkişafına kömək edir. İnsanın nitq mədəniyyəti ümumi mədəniyyətin tərkib hissələrindəndir, düşüncə mədəniyyəti, davranış mədəniyyəti ilə bağlıdır, şəxsiyyətin mənəvi simasının keyfiyyətini müəyyən edir, kommunikativ fəaliyyətin effektivliyinə təsir göstərir. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili, tələbələrlə iş təcrübəsi göstərir ki, tələbələr yüksək səviyyəli nitq mədəniyyətinə malik deyildir, üslubiyyət üzrə bilikləri zəifdir, düzgün nitqin keyfiyyətləri barədə təsəvvürləri səhvidir. Tələbələrin nitq mədəniyyətinə dair

bilikləri ilə konkret kommunikativ situasiyalar arasında ziddiyyət var. Onlar müxtəlif şifahi və yazılı mətnlərin tərtibi zamanı müxtəlif tipik situasiyalarla qarşılaşır. "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" fənni ana dilinə dair bilik səviyyəsinin, normaların, nitqin qurulması qaydalarının, savadlı yazının təkmilləşdirilməsi, müəyyən dərəcədə, tələbələrin ali məktəbdə tədris prosesinə uyğunlaşmasını asanlaşdırır, çünki müəhazirəçinin nitqinin daha yaxşı anlaşılmasına və qavranılmasına kömək edir, tələbə şəxsiyyətinin, gələcək mütəxəssisin kommunikativ nitq keyfiyyətlərini inkişaf etdirir və təkmilləşdirir.

Tələbələrin peşə hazırlığı prosesində ana dili üzrə biliklərin keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsi və nitq mədəniyyətinin inkişafı üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış psixoloji-pedaqoji və metodik əsasların işlənilməsi hazırlanması çox aktualdır. Bu aktualıq həmin məsələnin ictimai əhəmiyyəti və praktik zəruriliyi ilə şərtlənir.

Lakin bu sahədə bəzi ziddiyyətlər özünü göstərir:

1. Qeyd etdiyimiz kimi, mütəxəssis keyfiyyətli biliyə, yüksək şifahi və yazılı kommunikasiya mədəniyyətinə, işgüzar ünsiyyət vərdişlərinə malik olmalı, ana dili vasitələrindən aktual və peşəkar fəaliyyət sahələrində optimal şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdır. Müasir cəmiyyətdə bir çox sahələrdə yüksək ixtisaslı mütəxəssisə ehtiyac olsa da, psixoloji-pedaqoji cəhətdən həmin məsələnin həllinin nəzəriyyəsi kifayət qədər işlənilməmişdir;

2. Tələbələrdə nitq mədəniyyətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məsələsi üzrə mövcud müxtəlif elmi tədqiqatlar aparılmışdır. Lakin tədris prosesində onların həyata keçirilməsini təmin edəcək metodika kifayət qədər işlənilməmişdir;

3. Qrammatika, stilistika və nitq

mədəniyyəti üzrə mövcud metodik əsərlər bir çox hallarda tədris prosesində tətbiq olunmur;

4. Tələbələrdə nitq mədəniyyətinin şəxsiyyətin ümumi mədəniyyətinin əsası kimi inkişaf etdirilməsinin zəruri olduğunu yuxarıda qeyd etmişdik. Lakin tədris prosesində onun formalaşması üçün pedaqoji texnologiyalar kifayət qədər işlənilməmişdir.

Həkimlik insanlarla çox ünsiyyətdə olan sahədir. Həkimlik fəaliyyətinin linqvistik aspekti hər zaman həm tibb işçilərinin özləri, həm də tədqiqatçılar – psixoloqlar, filosoflar, dilçilər üçün böyük maraq kəsb etmişdir. Sözlə təsir etmək həkimin pasiyentlə rabitə yaratmasının ən vacib amıdır, müalicənin uğurla aparılmasına kömək edir. Dil mədəniyyəti həkimin ümumi peşə səriştəsinin zəruri şərtidir.

Bütün dövrlərdə ən yaxşı həkimlər pasiyentlə olan ünsiyyətin böyük əhəmiyyətini başa düşürdülər və müalicə məqsədilə pasiyentə şüurlu şəkildə təsir göstərirdilər. XIX əsrin məşhur psixiatrları qeyd edirdilər ki, inandırmanın mənəvi gücü müalicə prosesinin ən vacib tərkib hissələrindəndir.

Pasiyentə nitqlə təsirin kəsərli üsullarının aşkar edilməsi müasir həkimlərə imkan verir ki, pasiyentlə maksimum effektiv ünsiyyət yaratsın. Buna görə də hər bir həkim tibbi diskursun strategiya və taktikasını bilməli, praktikada onları tətbiq etməyi bacarmalı, pasiyentlə ünsiyyətdə nəzakət qaydalarına və nitq etiketinə riayət etməli, ona hörmət göstərməlidir.

M.İ.Barsukova həkimin nitq davranışının üç müəyyənedici strategiyasını göstərir: diaqnostik, müalicəvi və tövsiyyəedici. Onun fikrincə, bu və ya digər taktikanın seçiminə bir çox meyar təsir göstərir: həkim şəxsiyyətinin tipi, pasiyentin tipi, xəstəliyin xarakteri, ünsiyyət

situasiyaları və s. (2).

Çox vaxt pasiyent öz fiziki və mənəvi vəziyyətini real qiymətləndirmək iqtidarında olmur. Həkimin kommunikativ kompetensiyası, dil vasitələri toplusundan ən məqsədəuyğun olanlarını seçmək və tətbiq etmək bacarığı pasiyentlə apardığı söhbətlərdə böyük rol oynayır. "Həkimin peşə kompetensiyası onun nitq mədəniyyətinin səviyyəsindən, sözdən istifadə bacarığından asılıdır. Bununla əlaqədar tibb işçilərinin (hər şeydən əvvəl, peşəkar həkimlərin) dil xüsusiyyətləri, onların nitq davranışı linqvistik tədqiqatların mühüm obyektidir" (2, 3).

XX əsrin 60-cı illərində psixologiyanın bir elm kimi inkişafı ünsiyyət probleminin sırf sosial psixoloji problem kimi işlənilməsinə müəyyənləşdirdi. Lakin bu məsələyə müxtəlif baxışlar var. Məsələn, B.F.Lomov "ünsiyyət" anlayışını yalnız sosial psixologiya sferası ilə məhdudlaşdırmağı düzgün saymır və "ünsiyyət"i "fəaliyyət" anlayışından ayırır. V.Q.Ananyev L.S.Viqotskinin ardınca ünsiyyət insan fəaliyyətinin növlərindən biri sayır: əmək, şüur, ünsiyyət. A.A.Leontyev də bu fikrin tərəfdarıdır. Buna uyğun olaraq, ünsiyyət – onun iştirakçılarının birgə fəaliyyət ehtiyacından doğan, informasiya mübadiləsini və vahid fəaliyyət strategiyasını özündə birləşdirən qarşılıqlı təsir prosesi, iştirakçılar arasında əlaqə yaradılması prosesisidir (5). "Kommunikasiya (ünsiyyət) prosesi əsasən aşağıdakı ünsürlərdən ibarətdir: danışan, dinləyən, məkan, zaman, məqsəd, məna, üslub, tələffüz" (8, 174). K.Obuxovski ünsiyyəti geniş fəlsəfi-antropoloji planda şərh edir: ünsiyyət – insanın yalnız sadəcə fəaliyyəti deyil, qarşılıqlı fəaliyyətidir, bir subyektin digərinə (birinə və ya bir çoxlarına) qarşı praktik aktivliyinin təzahürüdür, subyekt-subyekt münasibətləri ünsiyyətin mahiyyətini təşkil edir (6; 7, 45-67).

Ünsiyyət probleminin psixoloji aspektlərini araşdıranlardan K.A.Abulxanova-Slavskaya, B.Q.Ananyev, V.I.Andreyev, A.Q.Asmolov, A.A.Bodalev, M.S.Kaqan və b. adlarını qeyd etmək olar. Fəlsəfi planda ünsiyyət problemləri B.Q.Ananyevin, M.S.Kaqanın, Y.L.Kalaminskiyin, A.A.Leontyevin, A.N.Leontyevin, V.F.Lomovun, A.V.Petrovskinin, S.L.Rubinşteynin və b. əsərlərində nəzərdən keçirilir.

Lakin nitq mədəniyyəti bizi ali məktəb kursu kimi maraqlandırdığından, pedaqoji tədqiqatlar çox vacibdir. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, nitq kommunikativ bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi məsələlərinə xeyli tədqiqat həsr olunmuşdur (T.A.Ladijenskaya, A.A.Leontyev, A.K.Mixalskaya və b.). İşgüzar ünsiyyətə hazırlığın müxtəlif aspektləri V.I.Andreyeva, F.A.Kuzina və b. əsərlərində nəzərdən keçirilir.

Tələbələrdə nitq mədəniyyətinin inkişafı prosesi "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" fənninin tədrisi zamanı aşağıdakıları nəzərə almaqla effektiv ola bilər: 1) tələbələrdə kommunikativ mədəniyyətin inkişafının elmi üsulları diferensial yanaşma əsasında işlənilib hazırlanarsa; 2) tələbələrin şifahi və yazılı nitqinə aid olan, nitqin kommunikativ normalara uyğunluğunu müəyyən edən vahid tələblər işlənilib hazırlanarsa; 3) tələbələrdə nitq mədəniyyətinin inkişafı prosesinin metodik təminatı varsa: yəni a) təlimə diferensial yanaşmanı nəzərə almaqla proqram və didaktik materiallar hazırlanmışsa; b) didaktik materiallardan istifadə formaları işlənilib hazırlanmışsa: anlayış, qayda və normaların öyrədilməsi tələbələrə iş zamanı müxtəlif səviyyəli tapşırıqlarla, ümumiləşdirici cədvəllərlə, nümunələrdən istifadə edərək və ya müstəqil şəkildə müxtəlif üslublu və janrlı mətnlər tərtib etməklə təmin olunursa; c) kursun tədrisi

zamanı diferensial yanaşma əsasında auditoriya və auditoriyadankənar işin müxtəlif formaları (fərdi, frontal, fərdi-qrup, müstəqil) və təlim metodları (izahlı-illüstrativ, reproduktiv və evristik) uzlaşdırılarsa; 4) fənn üzrə tələbələrin bilik səviyyəsinin yüksəldilməsinə nəzarət ənənəvi və innovativ formalar vasitəsilə həyata keçirilirsə.

Bütün bu məsələlərin yerinə yetirilməsi üçün qarşıda bir sıra vəzifələr durur:

1. Psixoloji-pedaqoji və metodik ədəbiyyatın öyrənilməsinə və pedaqoji təcrübənin ümumiləşdirilməsinə əsaslanaraq, gələcək mütəxəssislərdə nitq mədəniyyətinin inkişafının elmi əsaslarını işləyib hazırlamaq;

2. Fənn üzrə proqram və didaktik materialların hazırlanması;

3. Nitq mədəniyyətinin inkişafının və ana dili üzrə biliklərin (xüsusən orfoqrafiya və stilistika) təkmilləşdirilməsinin təmin edilməsi üçün tədris prosesində didaktik materialların istifadə formalarını işləyib hazırlamaq;

4. Tələbələrin bilik səviyyəsini yüksəltmək və nitq mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün ənənəvi və innovativ nəzarət formalarının əhəmiyyətini müəyyən etmək.

Nəzərə almaq lazımdır ki, tələbələrin hazırlıq səviyyəsi müxtəlifdir və müxtəlif səviyyəli tapşırıqların və tədris prosesinə fərdi-diferensial yanaşmanın köməyi ilə təlim üçün psixoloji cəhətdən rahat şəraitin yaradılması zəruridir. Bu təkcə istedadlı və yaxşı oxuyan tələbələrə deyil, bütün tələbələrə aid edilməlidir.

1. Fərdi-diferensial yanaşmanı praktik məşğələlərdə (seminarlarda), konsultasiyalarda, tələbələrin fərdi işlərində (onların praktik məşğələlərə hazırlığı, monoqrafiya və məqalələrin lazım olan fəsilələrinin konspektləşdirilməsi, cədvəl və sxemlərin tərtibi, referat və məruzələrin yazılması və s.) tətbiq etmək, tələbə işlərinin portfelinin

hazırlanması.

2. Tələbə hansı səviyyəli tapşırığı yerinə yetirəcəyini özü müəyyənləşdirir. Tapşırıqların mürəkkəbləşməsi onların yerinə yetirilməsi üçün zaruri olan iş növünün dəyişməsi, yaradıcı fəaliyyətin genişlənməsi hesabına həyata keçirilir. Diferensial yanaşma tələbələrə kursu daha tez və dərindən mənimsəməsi arzusunu reallaşdırır.

Məşğələlərin böyük həcmli və müxtəlif mürəkkəbliyə malik tədris materialı ilə zənginləşdirilməsi tələbələrə fəallaşmasına, xüsusilə nitq mədəniyyətinin inkişafına imkan verir.

4. Müxtəlif səviyyəli tapşırıqlardan istifadə məşğələ boyu hər tələbənin dərəcəyə cəlb olunmasına imkan verir. Səviyyəli diferensiasiyadan istifadə nəticəsində məşğələlər daha dərin məzmunlu, tərbiyəvi xarakterli, tələbələrə biliyini zənginləşdirən və genişləndirən dərslərə çevrilir.

5. Tələbələr dilin müxtəlif təsvir-ifadə vasitələrindən dəqiq və yerində istifadə edərək öz nitqini və mövqeyini aydın, düzgün, ardıcıl və inandırıcı şəkildə ifadə etməyi öyrənir, nitq üzərində müşahidə aparmaqla nöqsanları tapıb səbəbini müəyyənləşdirmək, nitq mədəniyyəti ilə bağlı çalışmalar hazırlamaq vərdişlərinə yiyələnirlər.

6. Savadlı və mədəni nitqin formalaşdırılması kommunikativ sərəştənin inkişaf etdirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Çünki "Nitqin kommunikativliyi dedikdə onda bir sıra cəhətlərin olması nəzərdə tutulur. 1. Dildən istifadə sərəştəliliyi – dil, eləcə də onun quruluşu, sistemi, dil vahidlərinin nitqdə işlənməsi qanunauyğunluqları, ədəbi dilin orfoepik, leksik və qrammatik normalarından istifadə etmək qabiliyyətidir; 2. Dil sərəştəsi əsasında aşağıdakılardan ibarət xüsusi kommunikativ sərəştə formaları: 1) Professional fəaliyyətdə qarşılıqlı

təsirin şifahi metodlarından istifadə etmək bacarığı; yəni həm professionalarla (həmkarları ilə), həm də qeyri-professionalarla (tələbələrle, valideynlərlə və s.) əlaqə yaratmaq; hər cür münəqqişənin öncədən qabağını almaq; 2) Həm şifahi, həm də yazılı nitqlə informasiya alıb ötürmək vərdişləri; mövcud faktları və göstərişləri savadlı və asan dildə yazmaq" (3, 5). Kommunikativ sərəştədə ünsiyyət situasiyasına uyğun olaraq, lazımi linqvistik formaları, ifadə üsulunu seçməyə imkan verən xüsusi kommunikativ vərdiş və bacarıqlar mühüm yer tutur. Həmin bacarıqları yalnız linqvistik sərəştə bazasında formalaşdırmaq olar. Müxtəlif janrlı mətnlərin tərtibi tələbələrə sözü dəqiq və yerində işlətmək, onun bu və ya digər nitq üslubu ilə əlaqəsini anlamaq bacarığını inkişaf etdirməyə kömək edir.

"Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" fənni ümumtədris xarakterə malikdir. Lakin tələbələrə gələcək əmək fəaliyyətinin spesifikasiyasını nəzərə alaraq, ona peşə yönümü də verilməlidir. Bu fənnin öyrənilməsinin peşəkar istiqaməti şifahi və yazılı nitqin tələbəyə, gələcək mütəxəssisə vacib olan peşə əhəmiyyətli janr və üslublarına yiyələnməni nəzərdə tutur: peşə leksikasından, terminologiyadan savadlı istifadə, hər bir konkret ünsiyyət situasiyasında nitq etiketi qaydalarını tətbiq etməyi bacarmaq.

Diferensial təlim dərslərində fərdi yanaşma üçün optimal sərəştəni yaratmağa yönəldilmişdir. Tələbənin marağını, şəxsi keyfiyyətlərini və fərdi xüsusiyyətlərini müəyyən etməklə ona yanaşmaq da nitq fəaliyyətinin formalaşmasına imkan yaradır. Tələbələrə əlavə tapşırıqlar verilir ki, təkcə öyrədici xarakterə malik deyil, həm də analitik bacarıqların inkişafına kömək edir.

Bu fənnin tədrisinin son məqsədi – ünsiyyətin vəzifələri və şərtlərinə uyğun olaraq, dil vasitələrindən düzgün və yerində

istifadə edərək, şifahi və yazılı formada başqalarının fikirlərini qavramaq və öz düşüncələrini ifadə etmək bacarığının formalaşmasıdır. Tələbələrə Azərbaycan ədəbi dili normalarını effektiv və şüurlu şəkildə qavramasına kömək edən metodik üsul və formalar kimi tədris fəaliyyətinin müxtəlif növlərindən istifadə etmək olar. Bunların arasında daha uğurlu olanlar bunlardır: ümumiləşdirici cədvəllərin tərtibi və onlar üzərində iş; mətnlərin redaktəsi (qrammatik, üslubi və nitq səhvlərinin düzəldilməsi) ilə bağlı iş; nümunə mətnlər əsasında xarakterik üslubların öyrənilməsi və həmin üslubda öz mətnlərini hazırlamaq; müxtəlif tapşırıqların yerinə yetirilməsi.

Cədvəllərin tətbiqi ilə keçirilən seminar məşğələlərində nəzəri material daha yaxşı qavranılır və tələbələrə nitqini inkişaf etdirən tapşırıqların yerinə yetirilməsinə daha çox vaxt ayrılır.

Auditoriyadankənar işdə aşağıdakılardan istifadə olunur: tələbə işləri "portfelinin" yaradılması; məsləhət saatları; referatların yazılması; məşğələlər üçün əyani materialın hazırlanmasında müəllimə kömək (cədvəllər, plakatlar, sxemlər və s.); praktik məşğələlər üçün ev tapşırıqlarının hazırlanması (tədris, elmi, publisistik və bədii ədəbiyyat oxumaq, suallara cavab, konspektləşdirmə, yaradıcı tapşırıqlar).

Tələbə "portfeli" – tələbələrə sərbəst işlərinin komplektidir, semestr ərzində yerinə yetirdiyi bütün işlərin toplusudur. Tələbə sistemli olaraq öz fəaliyyətinin nəticələrini izləmək imkanına malik olur, daha maraqlı işlərini seçib ayırır, nəzərdə tutulmuş struktur əsasında təşkil edir. O, müstəqil şəkildə və ya müəllimin köməyi ilə təhlil edə bilər ki, işində mənfə, yaxud müsbət cəhətlər hansıdır, hansı nailiyyətləri var, nəyə daha çox diqqət yetirmək lazımdır. Təcrübə göstərir ki, sərbəst işin və özünüoxlamanın bu növü nitq mədəniyyətinin inkişafı üçün çox effektivdir.

Müəllim tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilmiş üsulların köməyi ilə sistemləşdirmə zamanı öyrənilən material barədə məlumatlar və təsəvvürlər tələbəni dərslük və mühazirələrdəki materialı müstəqil və şüurlu şəkildə təhlil etməyə stimullaşdırır.

Bədii və publisistik ədəbiyyatdan, müxtəlif janrlı əsərlərdən seçilmiş mətnlərdən istifadə edərək ədəbi dil normalarını mənimsəmə dil hadisələrinin qanunauyğunluqları, qarşılıqlı münasibətləri haqqında məlumatları genişləndirir, tələbələrə dil və nitq mədəniyyətinə tədris, daha sonra peşə kommunikasiyasının bir vasitəsi kimi dəyər verməyə yönəldir. Müəllim situativ mətnləri seçərkən həmin mətnlərin tələbələrə nitqinin inkişafına nə dərəcədə kömək göstərəcəyini nəzərə almalıdır. Kollektiv və fərdi-diferensial formada aparılan işlər tələbələrə imkan verir ki, idraki fəallığı və intellektual bacarıqlarını inkişaf etdirmək (diskussiya və dialoq aparmaq vərdişi; dil hadisələrinin analizi və qiymətləndirilməsi; şifahi və yazılı nitqin peşə əhəmiyyətli janrlarını mənimsəmə).

Fərdin və sosial qrupların sosial kommunikasiya prosesində nitq davranışı nitq mədəniyyətinin əsas keyfiyyətlərini nəzərə almaqla qurulmalıdır ki, bunlar da nitq normalarının, etik biliklərin, nitq fəaliyyətində vərdiş və bacarıqların birliyi. Beləliklə, nitq mədəniyyəti cəmiyyətin hər bir üzvünün geniş sosial fəaliyyətə cəlb olunmasına kömək edir. Bu zaman əsas şərt hər bir şəxsin cəmiyyətdə baş verən proseslərlə əlaqədar olmasını dərk etməsidir. Ölkəmizdə dil mədəniyyətinin formalaşması və inkişafı məsələsində təhsil sferasına xüsusi diqqət yetirilir. Müasir şəraitdə təhsilin bütün mərhələlərində fasiləsiz dil hazırlığı zərurəti meydana çıxmışdır. Təhsil sistemi vasitəsilə dil tərbiyəsi və özünütərbiyə baş verir. Nitq mədəniyyətinin inkişafı üçün çox effektivdir.

Müəllim tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilmiş üsulların köməyi ilə sistemləşdirmə zamanı öyrənilən material barədə məlumatlar və təsəvvürlər tələbəni dərslük və mühazirələrdəki materialı müstəqil və şüurlu şəkildə təhlil etməyə stimullaşdırır.

Bədii və publisistik ədəbiyyatdan, müxtəlif janrlı əsərlərdən seçilmiş mətnlərdən istifadə edərək ədəbi dil normalarını mənimsəmə dil hadisələrinin qanunauyğunluqları, qarşılıqlı münasibətləri haqqında məlumatları genişləndirir, tələbələrə dil və nitq mədəniyyətinə tədris, daha sonra peşə kommunikasiyasının bir vasitəsi kimi dəyər verməyə yönəldir. Müəllim situativ mətnləri seçərkən həmin mətnlərin tələbələrə nitqinin inkişafına nə dərəcədə kömək göstərəcəyini nəzərə almalıdır. Kollektiv və fərdi-diferensial formada aparılan işlər tələbələrə imkan verir ki, idraki fəallığı və intellektual bacarıqlarını inkişaf etdirmək (diskussiya və dialoq aparmaq vərdişi; dil hadisələrinin analizi və qiymətləndirilməsi; şifahi və yazılı nitqin peşə əhəmiyyətli janrlarını mənimsəmə).

yətinin inkişafı üçün hər sosial qrupa və nitq fəaliyyətinin konkret növünə diferensial yanaşma tələb edən effektiv sosial texnologiyaların olması vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayeva A. Mühəndis və nitq mədəniyyəti (Elektron resurs - <http://arxiv.az/az/xalqazeti.com/60509628>)
2. Барсукова М.И. Механика и психология речи: стратегия и техника речевого поведения автора. Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. Саратов, 2007, 21 с.
3. Bayramov A., Maharramov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı, "ULU", 2015, 236 s.
4. Hacıyev A.N. Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir // "Ali məktəblərdə dillərin öyrədilməsinin müasir problemləri". Ali məktəblərarası VII elmi-praktik konfransın məruzə və bildirişlərinin tezisləri (dekabr 2004-cü il). Bakı, "Kitab aləmi", 2004, s.12-13
5. Ломов Б.Ф. Проблема общения в психологии. Москва, 1981. -279
6. Обуховский К. Психология влечения человека (Электронный ресурс - http://royal-lib.com/read/obuhovskiy_kazimeg/psihologiya_vlecheniy_cheloveka.html#0)
7. Обуховский К. Психологическая теория строения и формирования личности // Психология формирования и развития личности. Москва, 1981, с. 45-67.
8. Sadıqov E.İ. Ünsiyyət anlayışı və nitq mədəniyyəti // Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Elmi-metodik konfransın materialları (18 dekabr 1987). Bakı, APL, 1988, s.173-174

SUMMARY

The Speech Culture in the Processes of Vocational

Training and Social Communication

Speech Culture is an important element of the human culture, its development is the process

of the realization of the social communication. In the process of the social communication the study and definition of the aspects of the speech culture have become practical necessity. The speech culture of human beings is the the structural part of the common culture, it is connected with the sense and behavior cultures, it determines the quality of the moral personality of a person, it influences to the effectiveness of the communicative activity. Nowadays in all stages of the education the necessity of the intensive language learning has appeared. In this article the ways and mechanisms of the improvement of speech culture of the students are dealt with, the communicative skills and abilities needed in the formation of the trade and communication competency of the future specialists are analysed.

РЕЗЮМЕ

Профессиональная подготовка и культура речи

процессе социальной коммуникации

Культура речи считается важным элементом общечеловеческой культуры, и ее развитие – это процесс осуществления социальной коммуникации. В процессе социальной коммуникации выявление и изучение аспектов культуры речи превратилось в практическую необходимость. Культура речи человека – составная часть его общей культуры, связанная с мыслительной и поведенческой культурой, выявляющая качество нравственного лица личности, оказывающая влияние на эффективность коммуникативной деятельности. В современных условиях повзрослела необходимость непрерывной языковой подготовки на всех этапах обучения. В статье рассматриваются способы и механизмы повышения культуры речи студентов, анализируются навыки и умения, нужные для формирования профессиональной и коммуникативной компетенции будущих специалистов.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İDMAN TERMLƏRİNİN LEKSİKOQRAFİK TƏSVİRİ

Aysel XƏLİLOVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Müstəqillik illərində sosial həyatın bütün sahələrində olduğu kimi idman sahəsində də sözün həqiqi mənasında böyük işlər görülməkdədir. Xüsusən də, ölkə rəhbərinin təşəbbüsü ilə ayrı-ayrı bölgələrdə olimpiada mərkəzlərinin yaradılması respublikamızın idman həyatında mühüm hadisələrdəndir və bu inkişaf ölkədə mühüm bir dönüş yaratmışdır.

İdmançıların hazırlanması işində, nəzəri biliklərin praktikaya tətbiqi işində bu sahəyə aid leksikanın toplanması, yeni söz və terminlərin qəbul edilməsi və istifadəsi, onların sistemə salınması və ümumiləşdirilməsi qarşıda duran problemlərdəndir.

Hələ sovet dönməsində də idman aparıcı sahələrdən olmuş, kütləvi informasiya vasitələrində bu sahə ayrıca yer tutmuş, qəzet və jurnallar nəşr edilmişdir. İndinin özündə də "İdman", "Futbol", "Çempion" və s. kimi müstəqil qəzetlər nəşr olunmaqdadır. Həmin qəzetlərin məramı "Vətən idmanı və idmançıları ilə ucaşın!" devidir. Zirvələri fəth edək! və s.

Bu və ya digər işlərin görülməsində sözügedən sahənin lüğət tərkibi daha da inkişaf edərək zənginləşmişdir. Sahənin sözləri lüğətlərdə verilmiş və lüğətlərin inkişaf gedişində həcmi, sahələri dəyişərək yenilənmişdir. Bu sahədə Azərbaycanda atılan ilk addım S.Əliyevin 1935-ci ildə çap edilmiş "Bədən tərbiyəsi terminləri" lüğəti olmuşdur. Bu lüğət cəmi

500 terminoloji vahidi əhatə etməsinə baxmayaraq, zərurətə bağlı olaraq 1939-cu ildə təzədən nəşr edilmişdir (2).

60-cı illərdə Azərbaycan EA-nın nəşriyyatı "Bədən tərbiyəsi və idman terminləri lüğəti"ni çap edir (1).

Azərbaycanda idman leksikası lüğətinin tərtibində H.Rəhimovun əməyini, fəaliyyətini qiymətləndirmək lazımdır. Tərtibçinin 1975-ci ildə çap olunmuş "Bədən tərbiyəsi və idman terminləri" lüğəti 1800 terminoloji vahidi əhatə edir (3).

Bədən tərbiyəsi və idman sahəsində müasir tələblərə cavab verən mükəmməl terminologiyanın yaradılması zərurəti ilbəl qarşıya çıxır. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Terminologiya komitəsinin təşəbbüsü ilə hazırlanan "Bədən tərbiyəsi və idman terminləri lüğəti" (Bakı, Elm, 1975) məhz həmin tələbi yerinə yetirmək üçün tərtib olunmuşdur. Lüğətin tərtibi zamanı qarşıya əsasən iki məqsəd qoyulmuşdur:

Azərbaycan tarixini, şifahi xalq ədəbiyyatımızın nümunələrini və klassik ədəbi irsi nəzərdən keçirməklə, qədimdə Azərbaycanda işlənmiş bəzi idman terminlərini aşkara çıxarmaq.

Hazırda mətbuatda, elmi-kütləvi əsərlərdə, dərsləklərdə işlədilən idman terminlərini toplamaq, mübahisə doğuran terminləri dəqiqləşdirmək və nəhayət, indiyədək dilimizdə müvafiq qarşılığı olmayan bəzi terminlərin qarşılığını yarat-

maq.

Lüğətin dəyəri qədim zamanlardan Azərbaycanda mövcud olan bir çox idman növlərini, milli xalq idman oyunlarını əks etdirən söz və terminləri bu mənbədə toplamaq olmuşdur. Bunlardan güləşmə, qılıncoynatma, şatırlıq, atçapma, kəndirbazlıq, nizə, güz, kəmənd, ox və sapand atmaq, toppuz və əmud işlətmək, üzmək, sal dəmir, daş və mil oynatmaq, avarçəkmə, canbazlıq (indiki akrobatikaya müvafiqdir), qəvvəslıq (suyun dibinə cummaq), "Sür papaq", "Çövkən" kimi milli xalq idman oyunları, "Bənövşə", "Qaçdı-tutdu", "Topaldıqaç" kimi mütəhərrik xalq oyunlarını, şahmat, atıcılıq, ovçuluq və s. göstərmək olar (3, 70).

Bu lüğət ikidillidir. Əlifba üsulu ilə tərtib olunmuş həmin lüğətin rus dilində olan tərcüməsi Azərbaycan dilində verilmişdir. Məsələn: апперкот- aperkot (boksda aşağıdan zərbə), арена спортивная- idman meydanı, бегая игра- cıdır oyunu, айт-аут (topun meydana çıxması) və s. Lüğətin ən yaxşı cəhəti alınmaların dilimizə eyni verilməsi zamanı onun mötərizədə mənasının dəqiq göstərilməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində bədən tərbiyəsi və idmana aid tutumlu terminoloji, izahlı, ensiklopedik lüğətlərin olmaması tədris prosesində və eləcə də dərsdənkənar məşğələlərin keçirilməsində çətinlik törədir; digər tərəfdən eyni bir anlayışın ifadəsi üçün müəllimlər, məşqçilər ayrı-ayrı terminlərdən istifadə edirlər. Bu isə yolverilməzdir, anlaşılmazlıq yaradır.

Tədqiqatçıları da sanballı bir lüğətin olmaması narahat etmiş və qeyd olunmuşdur ki, terminologiya sahəsindəki bu

çətinliyi aradan qaldırmaq üçün bədən tərbiyəsi və idmana aid irihəcmli lüğətlərin tərtibinin vaxtı çoxdan gəlib çatmışdır (4, 300-301).

Bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün "Rusca-azərbaycanca bədən tərbiyəsi və idman terminləri lüğəti" hazırlanır.

Lüğətin tərtibi zamanı bir sıra cəhətlər nəzərə alınmışdır.

1) Müxtəlif idman növləri ilə əlaqədar yaranan terminlər dilimizin lüğət tərkibinə daxil olarkən ya kalka yolu ilə tərcümə olunmuş, ya da müəyyən fonetik dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Dünya xalqları arasında müştərək işlənməyən belə terminlər çox vaxt mənbə dildəki çoxmənalılığından uzaqlaşaraq daxil olduğu dilin qrammatik və orfoqrafik qanunlarına tabe olur.

2) Dilimizdə vahid bir şəkildə sabitləşməmiş terminlərin iki və daha çox formasına təsadüf edirik.

3) Dilimizdə bir qisim alınma terminlər vardır ki, onların qarşılığını yaratmaq mümkündür.

4) Bir qisim alınma idman terminlərinin dilimizdə müvafiq müqabili olmadığından mənbə dildəki formasını saxlayır. Belə terminləri tərcümə etmək və dilimizdə mütləq qarşılığını yaratmaq heç də çətin deyildir, lakin terminlərdə ümumiliyyə, beynəlmiləçiliyyə meyil dünyə təcrübəsinə ziddir. Bu qisim terminlər beynəlxalq mahiyyət almış və gündəlik həyatımızda artıq özünə yol açmışdır.

5) Dilimizin daxili imkanlarından istifadə edərək yeni anlayışların ifadəsi üçün sözlər yaradılır.

Rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən söz alma hadisəsinə olduqca ciddi yanaşılmalıdır. Lüzumsuz

olaraq heç bir söz dilimizə gətirilməməlidir. Yalnız zərurətlə əlaqədar olaraq tərcüməsi mümkün olmayan sözlər götürülməlidir. Dilin daxili imkanlarından istifadə edilməklə alınan sözlər dilin inkişaf qanunlarına, onun fonetik və qrammatik quruluşuna xələl gətirməməlidir. Ümumiyyətlə, terminlərin yaradılması, öyrədilməsi və dəyişdirilməsi məsələləri çox ciddi işdir. Bu işdə tələsikliyə və süniliyə yol vermək olmaz.

1988-ci ildə "Bədən tərbiyəsi və idman terminləri lüğəti"(Tərtibçilər: S.Hüseynov, M.Pənahi, R.Rəsulov, M.Miriyev) çapdan çıxır. Lüğətə bədən tərbiyəsinin və idmanın bir çox növlərini əhatə edən 9 minə yaxın söz və ifadə daxil edilmişdir.

Hazırda bu lüğət mükəmməl lüğətlərdən sayıla bilər. Lüğətin ərsəyə gəlməsində Sovet İttifaqında mövcud idman lüğətçiliyi təcrübəsindən istifadə edilmişdir. Ona görə də lüğətdə, əsasən, olimpiya proqramına daxil olan idman növlərinə və ona aid olan terminologiyaya üstünlük verilmişdir. Lüğətdə gimnastika, avarçəkmə, suya tullanma idman növlərinə aid leksika daha çoxdur.

Müstəqillik şəraitində ölkəmizdə idman terminləri lüğətlərinin yaradılması prosesi davam edir. Bu sahədə Süleyman Hüseynovun əməyini xüsusilə qiymətləndirmək lazımdır. Tədqiqatçı-alim 2008-ci ildə "Rusca-Azərbaycanca idman lüğəti"ni tərtib etmişdir (5). Həmin lüğətdə 30 mindən çox söz və söz birləşməsi öz əksini tapmışdır. Lüğət bədən tərbiyəsi və idmanın praktika və nəzəriyyəsinə, kütləvi bədən tərbiyəsinə, idmanın bütün olimpiya və çox yayılmış qeyri-olimpiya növlərinə aid əsas terminoloji və beynəlxalq idman hərəkəti ilə bağlı leksikani

əhatə edir.

Mövcud lüğətdə idman terminləri növlər, sahələr üzrə qruplaşdırılmış və burada idmanın müxtəlif növlərinə aid terminlərə, idmanla əlaqədar xüsusi leksikaya, müasir, yeni terminlərə, beynəlxalq idman təşkilatlarının adlarına (ixtisar şəklində), milli olimpiya komitələrinin adlarına (ixtisar şəklində), idman müraciət-əmərlərinə və s. rast gəlmək mümkündür.

Bu lüğətin quruluşunu əks etdirən bir nümunə:

АТЛЕТ атлет

- высокоотренированный – yüksək təlimli atlet

- высшего класса yüksək – dərəcəli atlet

АТЛЕТИКА atletika

- легкая – yüngül atletika

- тяжелая – ağır atletika

АТЛЕТИЧЕСКИЙ atletik (5, 20).

Əlamətdar cəhətlərdən biri də respublikamızda izahlı idman terminləri lüğətinin tərtibi və nəşridir. Bu sahədə də tanınmış mütəxəssis alim Süleyman Hüseynov ilk addımı atmışdır. Müəllif lüğətdə yazır ki, idman terminologiyası dilin əsas lüğət tərkibində mövcud olan milli və alınma sözlər, eləcə də beynəlmiləl terminlər əsasında qurulur və o, tamamilə sözyaratma qanunlarına və qrammatikaya uyğun olmalıdır (5, 3).

İzahlı lüğətin strukturu göstərir ki, bu sahədə inkişaf dinamikası çox yüksəkdir. Yəni Azərbaycanda da idman terminologiyası dilin tərkib hissəsi olaraq öz qanunları üzrə inkişaf edir. Fiziki tərbiyə və idman terminologiyasının dəyişməsi bu hadisələrin, eləcə də ayrı-ayrı idman növlərinin inkişafı ilə paralel gedir. Terminlərin mənsəyini fiziki

təbiiyyətin tərkibində, idman növünün öcündə atılmaq təməli. Məsələn, gülləmədə, qumcuqatmada, at idmanında terminlərin böyük əksəriyyəti fransız, fərdi terminləri ingilis, alman idman alman və fransız mənşəli, yox əlbəyaxa digər növlərində yapon və koreya mənşəlidir. yəqin ki idman növündə terminlərin əksəriyyəti gənclik elmindən, akrobatikalar sük sənətindən, bədii gimnastikadan terminlər bələt xarakterdən alınmışdır.

Rus dilinə məxsus idman lüğətlərində bircüzlü terminləri Azərbaycan dilində qarşılığı iki, üç və bəzən də daha çox terminlə əks olunmuşdur. Odur ki, belə terminoloji vahidləri qarşılıqla əsasən iki yərə bölmək olar.

a) qarşılığı bircüzlü olanlar: прысас- fasilə, мессаж- ötürmək (topu), стрелок, стрелок- atıcı

b) qarşılığı çoxsözlü olanlar:

İkisözlü olanlar: белая зона- ağ zona, стрессовая тренировка- ürgüç məşq, судейская коллегия- hakimlər kollegiyası və s.

Üçsözlü olanlar: боксёр тяжелого веса- ağır çəkili boksçu, угловой столб- pəncərə-qıncın künc dirəyi və s.

Dördsözlü olanlar: боковые границы сектора метания- atma bölməsinin yan sərhədləri, умышленный вход в зону пассивности- fəaliyyətsizlik zonasına bilərəkdən girmə və s.

Daha çoxsözlü olanlar: прыжок из передней стойки оборот назад с винтом- irəli duruşdan vint qədər arxaya dönüb horramta, прыжок из передней стойки оборот вперед летом в группировке- qruplaşdırmada irəli duruşdan bir

dəfə irəli dönümlə horramta və s.

Rus dilinə məxsus olan bircüzlü idman termini Azərbaycan dilinə müxtəlif quruluşlarda qarşılığı müəyyən olunmuşdur. Məs: Qarşılıq çəmi quruluşda olar: атлетическо- fəaliq, аргент- meydan, саба, атлет- dənəm və s.

Qarşılıq fərqli quruluşda olar: брас- сакт- брас üsulü ilə üron, гимнастическо- катен- güllər çıxarma, фанатист- fənala çıxma, фанатистско- fənala qatın və s.

Beləliklə, bu sonuncu lüğət göstərir ki, Azərbaycanda idman terminologiyasının inkişaf dinamikası ləzmi səviyyədədir. Bu dinamika idmanın təkmilliyəsi və inkişafı ilə bağlı gündən- gündə yeniləşir. Bu səbədən yeni hadisələrin yaranması, idman ustalarının artması, yeni element və birləşmələrin meydana çıxması, yarış qaydalarının dəyişməsi ilə onları ifadə etmək üçün yeni terminlər və terminoloji birləşmələr meydana çıxır və təbii ki, yəna də formalaşsacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Bədən tərbiyəsi və idman terminləri lüğəti*. Bakı, 1988, s. 165
2. *Bədən tərbiyəsi terminləri. II kitab*. Bakı, SSRİ EA Zaqafqaziya Filialının Azərbaycan Şöbəsi Nəşriyyatı, 1935, 1939, 540 s.
3. *Bədən tərbiyəsi və idman terminləri lüğəti* (Tərtib edən H.Rəhimov). Bakı, Elm, 1975, 70 s.
4. *Balayeva V.G. Azərbaycan dilində olan bədən tərbiyəsi və idman terminləri haqqında. Azərbaycan terminologiyası problemləri*. Bakı, APl-nin nəşri, 1988, 317 s.
5. *Hüseynov S.İ. İrəli idman terminləri*. B., Yazıcı 2009, 216 s.

İLK AZƏRBAYCAN PARLAMENTİNİN DİL SİYASƏTİ

Ədalət ABBASOV,

ADNSU-nun "Azərbaycan dili" kafedrasının müdiri, dosent

Açar sözlər: Cümhuriyyət, etnik birləşmə, Mədəniyyət mədəniyyəti, Mədəniyyət analizi, obyektiv situasiya, qrammatik norma, dil mühiti

Ключевые слова: Република, на этнической основе, взаимодействие культур, объективная ситуация, грамматическая норма, среда языка

Key words: Democratic Republic, Ethnic, honorable participatory, honorable members, objective situation, grammatical norms, language environment

Xalqın milli varlığının təsdiqi və milli mənsəbiyyətinin örnüüfədəsi olan ana dili o zaman aktiv olur ki, dövlət statusu qazansın, "hüquqi ixtiyar" sahibi olsun. Hər bir dilin obrazlı desək, "xoşbəxtliyi" məhz buna bağlıdır. Bunun üçün müstəqil dövlətçilik və idarəçiliyin olması çox vacibdir. Ana dili ilə bağlı zəruri tarixi məqamları araşdırmaq, lazımı tarixi fakt və hadisələri dəqiqləşdirmək üçün dilin mənsəb olduğu xalqın tarixini də bilmək prioritet məsələlərdən sayılır. Bu cür problemin həlli üçün düşüncədə, təfəkkürdə "dil tarixi-xalq tarixi" mövzusunda əsaslanaraq tədqiqat aparmaq daha məqsədə müvafiqdir. Bunun üçün xalqımızın tarixinin bəzi mərhələlərinə nəzər salaq:

I. Zəngin dövlətçilik tarixi olan millətimizin müstəqil dövlətçilik tarixi XVI əsrdə Şah İsmayılın qurduğu Səfəvi dövləti ilə hesablanır. Mövcud siyasi şərait nəticəsində ana dilimiz ilk dəfə dövlət dili səviyyəsinə qaldırıldı. Bu uğurlu tarixi hadisə Ş.İ.Xətəinin ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Tarixdən məlum olduğu kimi, Səfəvi dövlətinin iqtisadi əsasını Azərbaycan

vilayətləri, etnik tərkibini isə əsasən Azərbaycan türkləri təşkil edirdilər. Onlar dövlətin siyasi həyatında rəhbər rol oynayırdılar. Ordu da əksərən Azərbaycan türk tayfalarından təşkil olunurdu. Real milli-ictimai şərait, təbii ki, də fəaliyyətinin icrasını həyata keçirmək üçün ana dilinə - ümummilli ünsiyyətə ciddi ehtiyac hiss edirdi. Belə bir milli-tarixi zəmində Azərbaycan türkcəsi dövlətin və cəmiyyətin bütün sahələrinə nüfuz etməyə başladı. Şahın sarayında rəsmi göstərişlər formasından (şifahi və yazılı) asılı olmayaraq Azərbaycan (türk) dilində icra edilirdi. Bundan əlavə orduda və qismən də beynəlxalq ünsiyyətdə də bu dildən istifadə edilirdi.

Tarixi sənədlərin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, XVI əsr Azərbaycan Səfəvilər dövlətinə görkəmli dövlət və hərbi xadimi, məşhur şair Xətəinin başçılıq etdiyi dövrlərdə Azərbaycan-türk dilinin mövqeyi və nüfuz dairəsi daha da genişlənməmişdir. O dövrün mədrəsələrində ərəb-fars dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan-türk dilində də təlim-tədris işləri aparılırdı. Bu da artıq Azərbaycan-türk dilinin öz varlığını təsdiq etməyə və

gələcəyin ən mühüm dillərindən biri olacağı ehtimalını daha da artırır.

Xətainin ölkədə apardığı digər islahatlarla yanaşı, mədəni-maarif sahəsində gördüyü tədbirlər də təqdirə layiq idi. O cümlədən həmin dövrdə ərəb və fars dillərindəki mövcud elmi, bədii və dini əsərlərin Azərbaycan-türk dilinə tərcüməsi, həmçinin elmin və mədəniyyətin, dilin və tarixin müxtəlif sahələrinə dair (Azərbaycan-türk dilində də təlim-tərbiyə məhiyyətli əsərlər və kitablar yazılması barədə tədbirlər görülməsi də dilimizin inkişafına geniş imkanlar açmışdır.

Məlumdur ki, qürur mənbəyimizə çevrilən tariximizin ən şanlı səhifələrindən olan Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti 1918-ci il may ayının 28-də axşam saat 19.10 dəqiqədə Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən elan edilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin daxili və xarici siyasətində, iqtisadiyyatında, mədəniyyət və maarif sahələrində olduğu kimi, dövlət dili və onun statusu haqqında da zəruri tədbirlər görmüşdür. Məlumdur ki, dövlətin müstəqilliyətini şərtləndirən əsas atributlardan biri də dövlət dilinin olması məsələsidir. Dövlətçiliyin formalaşmasında rol oynayan digər amillər kimi dil məsələsi də Xalq Cümhuriyyətinin diqqət mərkəzində idi. Cümhuriyyət Hökuməti 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə o zaman türk dili adlanan Azərbaycan dilini dövlət dili elan etdi. Altay-Türk dilləri arasında ilk dəfə XV-XVI əsrlərdə Şah İsmayıl Xətai dövründə dövlət dili statusunu alan dilimiz özünün varlığı ərzində ikinci dəfə - Güllüstan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra dövlətçilik statusu qazandı.

Dövlət dilimiz haqqında daha vacib

bir məqam da ondan ibarətdir ki, bu qərar hökumətin Gəncəyə köçdüyü vaxt qəbul edilmiş ilk qərarlardan biri sayılır. Bu tarixi əhəmiyyətli sənədin qəbulu Demokratik Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət dili məsələsinə xüsusi diqqətinin təzahürlərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Şərqi ilk Demokratik Cümhuriyyətinin ilk cümhuriyyət dilinin məhz Azərbaycan-türk dili olması əvəzolunmaz bir hadisədir, fəxrət hissi ilə istinad olunan qürur mənbəyidir.

Dövlət dili haqqında sənədin müddəalarına əsasən, cəmiyyətin bütün sahələrində və dövlət strukturlarında: məhkəmə, inzibati idarəçilik və digər vəzifələrin struktur rəhbərləri dövlət dilini öyrənənədək, hökumət müəssisə və idarələrində rus dilinin də işlənməsinə icazə verilirdi. Bu, mövcud dil mühitinin gerçək şəraitinin təzahürü kimi dəyərləndirilməlidir. Çünki, müvəqqəti xarakter daşıyan keçici hal olaraq planlaşdırılmışdır.

Bu məsələ ilə əlaqədar Xalq Cümhuriyyətinin daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşir "Azərbaycan" qəzetinin müxbiri ilə müsahibəsində demişdir: "Azərbaycan müəssisələrində rus dilinin işlədilməsi... hazırki dövrün zərurətindən irəli gəlir. Əlbəttə, bu çox davam etməyəcəkdir. Yüksək vəzifədə işləyən və türk dilini bilməyən məmurlar uzun müddət işləyə bilməyəcəklər. İki ildən sonra Azərbaycanın bütün müəssisələri milliləşdiriləcəkdir. Türk dilini bilməyən məmurlar isə vəzifələrini itirməməkdən ötrü bizim dili öyrənməli olacaqlar".

Hökumət qeyri-türk millətlərindən olan Azərbaycan vətəndaşlarının dövlət dilini öyrənmələri üçün tədbirlər planı hazırlayır, bu istiqamətdə konkret

addımlar atırdı. Bu addımlardan biri kimi kursların təşkil edilməsini qeyd etmək olar. Belə ki, 1919-cu ilin sentyabrında türk dilinin öyrədilməsi üçün kurslar təşkil edilmiş və bu məqsədlə 351 min manat vəsait ayrılmışdır. Parlamentari - Azərbaycan türk dilinin taleyini daima diqqətdə saxlayır, tətbiqi işinin genişlənməsi və təkmilləşməsi istiqamətində zəruri addımlar atırdılar.

Parlamentin 1919-cu il avqustun 21-i keçirilən iclasında gündəlikdəki məsələ - Bakı Universitetinin açılması ilə bağlı deputatların çıxışlarında dil məsələsi xüsusi olaraq vurğulanırdı. Çıxış edənlərin əksəriyyəti ölkənin bu ilk ali məktəbində tədrisin hansı dildə aparılması məsələsinə böyük əhəmiyyət vermişdilər. Parlamentdə sol müstəqil Abdulla bəy Əfəndizadə deyirdi: "İndiki darülfünunu (universitet) yetişdirən müəllimlər gərək türk dilinə aşına olsunlar. Ona görə də lazımdır ki, darülfünuna elə müəllimlər dəvət edək ki, türk dilini yaxşı bilsinlər... Hər şöbədə, necə ki, qeyd olunubdur, türk dili məcburi olsun. Bir məcburi deməklə olmaz. Gərək bunun proqramı olsun..."

Parlamentdə "Müsavat" və bitərəflər fraksiyasının üzvü, Yusif bəy Əhməd-zadə eyni fikirdə idi: "Biz istərdik ki, hər bir təsisat ki, yapınız onu öz dilimizdə yapa idik. Lazımdır ki, hər bir millət çalışıb yoldaşa elmdə bərabər olsun. Güman ediyorum ki, hər bir təsisat öz dilimizdə ola".

Əhrar fraksiyasının üzvü Muxtar Əfəndizadə məsələnin çox ciddi olduğunu diqqətə çatdıraraq deyir: "Qonşularımız erməni və gürcülər bizə gülüyorlar. Onlar deyirlər ki, bizim məmləkətdə ana dili işlədiyi halda, hələzür rus dili işləmir". Parlamentarilərin belə

məzmunlu çıxışları hökumətin "Dövlət dili haqqında qərar"ına müvafiq sayılır.

Ana dilinin dövlət dili elan edilməsi ilə əlaqədar ölkənin təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi ilk prioritet məsələlərdən idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti 1918-ci il avqustun 28-də ibtidai və orta təhsil müəssisələrində tədrisin doğma dildə həyata keçirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Qərara görə bütün ibtidai təhsil müəssisələrində tədris ana dilində aparılır, eyni zamanda, dövlət dili məcburi olaraq tədris edilirdi.

1918-ci il dekabrın 27-də Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarovun 34 sayılı əmri ilə Azərbaycan-türk dili orduda da dövlət dili olaraq qəbul edilmişdi. Bununla bağlı, hərbi nazir orduda xidmət edən, lakin dövlət dilini bilməyən zabitlər qarşısında belə bir tələb qoydu ki, bir ay müddətində, heç olmasa, komanda sözlərinin azərbaycanca qarşılıqlarını öyrənsinlər və amiranəlik bu dildə həyata keçirilsin. Bu tələbə əməl etməyən hərbi qulluqçular bir ay ərzində hərbi qəti olaraq kənarlaşdırılmalı idilər. Bu prosesdən nöqsansız qurtarmaq və sərfədiçi şəkildə ona əməl etmək məqsədilə hərbi qulluqçular bu işə cəlb olundular.

1919-cu il fevralın 11-də Azərbaycan milli ordusunda türk dilində süvari qoşunları, nizamnaməsinin təsdiqi haqqında hökumət tərəfindən qərar qəbul edildi. Cümhuriyyət Hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyskinin çıxışlarından ana dilinin daim hökumətin diqqətində olması və nəzarətdə saxlanılması açıq-aydın görünür: "Şimdi məktəblər milliləşdiriləcək. İbtidai məktəblər və bəzi siniflər

milliləşmişlər, bir çox yeni məktəblər açılmışdır" və yaxud "Şimdi şükürlər olsun bir çox ədliyyə idarələrinə türk dili ilə adamlar təyin edilmişlər".

Azərbaycan-türk dilinin taleyinin hüquqi statusda və dünyəvi normalar çərçivəsində idarə edilməsi onun müqəddəratının etibarlı əllərdə olmasından xəbər verirdi. Qeyd etməliyik ki, dövlət idarələrində müəyyən müddət ərzində rus dilinin işlənməsinə icazə verilməsi mövcud ictimai-siyasi şəraitdən qaynaqlanan zərurət idi. Rəsmi arenada dövlət dili mühitinin düzgün ictimai əhəmiyyəti üçün bu addım, müvəqqəti də olsa, lazım idi. Parlamentin istifadə etdiyi dil dövlət dili statusuna malik Azərbaycan türkcəsi idi. Qeyri-yerli Parlament nümayəndələri çıxışların rus dilində olmasını təklif etdikdə, Parlament iclaslarının birində bu məsələ ayrıca müzakirə edilmiş və bu xüsusda qərar qəbul edilmişdi. Dövlət dilində olmayan sənədlərin üstündə Parlamentin sədr müavini Həsən bəy Ağayev, adətən, belə bir məzmununda dərkənar qoyurdu: "Ərizə türkcə lisanda olmadığı üçün əncamsız qalır".

Şərqi ilk Demokratik Cümhuriyyətinin dilinin spesifikliyi ilə bağlı bir məsələni nəzərə çatdırmaq olduqca vacibdir. Belə ki, rəsmi arenada yazılı dil və şifahi nitq arasında kəskin fərq özünü göstərirdi.

Yazılı nitq (rəsmi-işgüzar sənədlərin dili – Ə.A) Ədəbi dil normalarına əsaslandığı halda, şifahi nitqdə bu normalılıqdan çox bir sərbəstlik, xalq dilinin özgürlüyü daha geniş müşahidə edilir. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi kimi o dövrdəki dil mühitinin bir sıra amillərlə əlaqədar hələ sabitləşməməsi və lüğət

tərkibinin alınmalarla zənginliyi idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına qədərki dil mühitinin mənsəci rəngarəngliyi, qeyri-dillərin bəzi qrammatik normalarının ümumişlək (ümumxalq) dilə nüfuzu, digər cəhətdən türkdilli mühitin yaranmasına Anadolu türkcəsinin təsiri söylədiyimiz fikrin təsdiqini əsaslandırmağa imkan verir.

Türkdilli mühitin yaranması Xalq Cümhuriyyətinin ümumi strukturunun milli zəmində qurulması ilə sıx bağlı idi. Bu isə bütövlükdə cəmiyyətin bütün sferalarında türkçülük iqliminin formalaşma cəhdləri ilə əlaqədar olaraq yaranırdı. Təbii ki, bu real obyektiv situasiya ünsiyyət vasitəsi olan dilə təsirsiz qalmaya bilməzdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlament dilində səslənən etiket leksikası da məhz qeyd etdiyimiz ictimai-siyasi və milli psixoloji amillərə görə öz ifadə və leksik strukturu baxımından maraqlı və zəngindir: "Həzərət", "Möhtərəm parlament əzası", "Əfəndilər", "Möhtərəm məbuslar", "Möhtərəm məclis üzvləri", "Möhtərəm Azərbaycan parlament əzası", "Möhtərəm əzalar", "Möhtərəm parlament əzaları", "Möhtərəm məclis əzaları", "Möhtərəm parlament üzvləri" Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin iclaslarında aparılan dialoji nitq və polemikaların sintaksisi olduqca sadə, leksikası anlaşılan olduğu üçün çağdaş dilimizin eyni sahələrinə məxsus parametrlərindən çox da fərqlənmirdi. Bəzi səciyyəviliklər istisnaq təşkil edirdi. Nitq etiketlərinə məxsus norma və nəzakət qaydalarına ciddi əməl olunurdu. Təhqiramiz kobud ifadələrdən, qəzəbli müraciətlərdən demək olar ki, istifadə edilmirdi. Ümumiyyətlə, vulqarizm və

varvarizmlərdən imkan daxilində istifadəyə yol verilmirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin özü qədər onun dövlət dili də, statuslarının öyrənilməsi, çağdaş dövrümüzdə tətbiqi təcrübəsinin tədqiqi olduqca vacibdir. Hesab edirik ki, bu məqalə dilimizin Xalq Cümhuriyyəti dövrünün tədqiqi istiqamətinə diqqətin cəlb edilməsi işində bir töhfə olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, iki cildə, I cild "Lider Nəşriyyat", Bakı-2004.

2. Cəfərov N., Çobanov M., Paşayeva Q. Azərbaycanşünaslığın əsasları. "Elm və təhsil", Bakı-2013.

3. Cəfərov N. Tarixin tərcümeyi halı "Elm və təhsil", Bakı-2014.

4. Sadıqlı A. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. "Müərcim", Bakı-2011.

XÜLASƏ

İlk Azərbaycan Parlamentinin dil siyasəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin öyrənilməsi qədər onun dövlət dilinin araşdırılması da prioritet məsələlərdəndir. Türkdilli mühitin yaranması Xalq Cümhuriyyətinin ümumi strukturunun milli zəmində qurulması ilə sıx bağlı idi.

ması da prioritet məsələlərdəndir. Türkdilli mühitin yaranması Xalq Cümhuriyyətinin ümumi strukturunun milli zəmində qurulması ilə sıx bağlı idi.

РЕЗЮМЕ

Политика языка первого Азербайджанского Парламента

Исследование Азербайджанского Народного Республлки является таким же приоритетным, как и изучение его языка. Создание тюркоязычной среды тесно связано с общей структурой Азербайджанской Народной Республлки.

SUMMARY

Language politics of the first Azerbaijan Parliament

Investigation of the official language is one of the priorities as the investigation of Azerbaijan Democratic Republic. Creation of turkish environment was closely connected with setting the general structure of the Democratic Republic on the national background.

Diqqət! Diqqət!

Biz Sizə – zəngin pedaqoji iş təcrübəsinə malik orta məktəb müəllimlərinə, elmi-metodik tədqiqatlarla məşğul olan alimlərə müraciət edirik. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi ilə bağlı iş təcrübələrinə, metodikaya dair yazılara ehtiyacımız var. Jurnalımızla yaxından əlaqə saxlayın və onu məqalələrinizlə təmin edin. Unutmayın ki, o, Sizin jurnalınızdır.

Redaksiya.

MİKAYIL MÜŞFİQ: "MƏN DİLBƏRİ SORDUM..."

Cöydələrin tapasında yanayaşıl ot bitib... Hündür binaları Günəşi gizlədən şəhərin mərkəzində, txacların əsəblərlə oynadığı, maşın sığnallarının qulaq batırdığı yerdə təbiətin bu bəpbalaca pıççası elə əcaib görünür ki... Amma axı, həyatda hər şeyin cavabı var! Heç nə təsadüfi deyil, axı! Nə qədər əcaib, nə qədər qərribə görünsə də, orda, daşların arasında bu zərif bitkinin cücəməsi təbiət hadisəsidir... Necə olub görəsən bu? Bir quş dimdiyində dən aparırmış balalarına, külək vurub alıb ağzından o toxumu... Toxum daşların arasına düşüb. Xoşbəxtlikdən yağış yağıb həmin gecə... Toxumu isladıb yaxşıca... Səhər tezdən hava açılıb, gün çıxıb, münbit şərait yarandı o toxumun cücəməsi üçün. Və bu müvəllə heç uyğun olmayan fəsilə, heç ağla gəlməz yerdə ot bitib! Sevgi də belə yaranır! İnanılmaz bir məqamda, gözləmədiyən yerdə, heç ağlına da gətirmədiyən adama aşiq olursan! Qədim, hisslərini tanıyırsansa, bunu anlamıca anlayırsan. Yox, əgər içindən, qəlbində baş verənlərdən xəbərsizsənsə, onda bir az zamana ehtiyacın olacaq. Elə hey düşüncəyə, "axı, necə oldu bu?" - deyəcəksən özünə. Beynində yüz dəfə irəli-geri fırladılıb baxacaqsan o səhnələrə... Və birdən hər şey su kimi aydın olacaq, su üzünə çıxacaq düşüncələrin, dırılacaq, için işıqla dolacaq.

Bax elə o an, gözünün içində baxdığın dəqiqədə, o da nəfəs çəkmədən baxdı, sonra qaçırtdı gözlərini... İldırım vurdu elə bil səni! Allahın OL kəlməsi

kimidi bu... Dünyanın, həyatın, kainatın başlanğıcıdır bu OL əmri... Və mənə, hər insana ömründə bir, ya bir neçə dəfə OL deyir Yaradan. Sevgi göndərir onun qəlbinə və bunun hansı yaşda baş verməsindən asılı olmayaraq, hər şey yenidən başlanır...

Başlanğıc...

Dilbər nə biləydi? Nə biləydi ki, əmisi arvadı Fəramuşun onu Pedaqoji İnstitutun buraxılış gecəsinə dəvət etməsi və o məclisə getməsiylə həyatı dəyişəcək? Sözlən bütün mənalarda... Böyük sevgi də, uzun ayrılıqlar da, qorxular, itkilər, vahiməli gecələr və işıqlı gündüzlər də o gündən, o məclisdən - gözlərindən od yağan, ilhamı çağlayan Müşfiqlə ilk görüşdən sonra başlanırdı. Daha doğrusu, hər şey elə o an baş verdi. Dilbər xanım Axundzadə illər sonra Müşfiqin xatirəsinə, əlli illik yubileyinə həsr ediləcəyi "Müşfiqli günlərim" kitabında o anı, uzaq görüşü, şairlə ilk dəfə rastlaşdığı məqamı belə xatırlayacaqdı:

"Müşfiqin əynində səliqə ilə tikilmiş qəhvəyi kostyum, ona uyğun üst köynəyi və qalstuk, ayağında qəhvəyi ayaqqabı vardı. Alnının üstünə düşən qara tellərini tez-tez arxaya atırdı. Yoldaşlarından fərqli olaraq, Müşfiq həyəcanlı və tutqun idi".

O gün həyatla, sevgiyə, ilhamla, ümidlərlə, sözlə dolu Müşfiqin bir neçə il sonra olacaq qadından xəbəri yoxdu. Bütün dəhşətlər qarşıda idi. Amma heç bura qədər də şairin həyatı asan

olmamışdı.

Mikayıl Müşfiq tədqiqatçısı Gülhüseyn Hüseynoğlu "Müşfiq" monoqrafiyasında şairin keşiməkəşli uşaqlıq illəri haqda yazır: "Ağır güzərandə, çətinliklər içərisində, insanı göz açmağa qoymayan ehtiyacla əlbəyaxada Müşfiq qayğısız uşaqlıq illərinin fərəhini duya bilməmişdi". Bütün bu çətinliklərə səbəb isə şairin lap körpə vaxtı anasını, altı yaşında olanda isə atasını itirməsiydi. Müşfiq artıq məşhurlaşandan sonra "İnsan qəlbinin mühəndisi postunda" məqaləsində yazırdı: "Hələ atamın sağlığında güzəranımız çox ağır keçirdiyi halda, lap uşaqlıqdan anam, sonra atam vəfat etdi. Mən bir yetim halında daşkəsən əmim və bibimin yanında qaldım. Ac, yalovac, çılpaq bir yaşayış keçirdim".

Müşfiqin bütün dərdlərinin, hisslərinin ən gözəl ifadəsi şeirləridir. Elə yetimçiliklə keçən uşaqlığını da şeirlərində daha təsirli şəkildə qələmə alıb. "Qaya" poemasının sonluğunda yazır:

*Nə ata çağırışı, nə ana səsi,
Bunların gül kimi lətif busəsi
Ruhuma atrini saçma bilmədi.
Mənim cocuq dərdim heç əksilmədi.*

Şair "Əfşan" poemasında da əmisi evində günlərini keçirən yetim qızın, Əfşanın yaşantıları vasitəsilə öz ağrılarını dilə gətirir:

*Doğrudan öksüzlük ağır kədərmiş,
Çək, zavallı bəbək, bu kədəri çək!*

"Öksüz" sözü "yetim" mənasında işlənir. Amma bu sözdə nə isə bir yiyəsizlik, kimsəsizlik çaları da duyulur. Və məhz bu cür, öksüz, yiyəsiz, kimsəsiz böyümüş Müşfiqin Dilbərə bağlanmağında bir sığınacaq tapmaq arzusu da

var... Dilbər onun tək sə sevgilisi yox, həm də "valideyni", dostu, sirdaşı, övladı olmalıydı... Belə də oldu!

O qaçdı məndən...

İstər Dilbər xanımın "Müşfiqli günlərim" kitabında yazdığı hadisələrin gedişatından, istərsə də şairin öz şeirlərində təsvir etdiklərindən bəlli olur ki, bu incə, işvəli qadının sevgisini qazanmaq Müşfiqə heç də asan başa gəlməyib. Burda, əlbəttə, tək Dilbərin tərəddüdləri, aşiqini intizarda saxlamaq bacarığı yox, dövr, zaman, zamanə də rol oynayır. Ovuc içi boyda şəhərdə hamı bir-birini tanıyırdı. Və təəssüf ki, "camaat nə deyər" düşüncəsi o vaxtlar da hakimdi. Amma olan olmuşdu:

" - Məni unutmamışdın ki?

Birdən-birə mənə qərribə bir güc gəldi:

- Sizi heç unutmaq olar?! - dedim, - Siz yadıma düşəndə "Küləklərə" qoşuluram. Sizin bir neçə şeirinizi əzbər bilirəm".

Dilbər xanımın söylədiyi "qərribə bir güc"ün adı sevgidi. Və elə bu yerdə, bu cavabı ilə Dilbər Müşfiqi birdəfəlik qazandı. Şeiriylə nəfəs alan, dünyanı, həyatı şeirindən keçirib yaşayan adama - Şairə də belə söz demək olardı? Və o şair bu cür etirafın, həm də gözəl qadından gələn sözlərin qarşısında tab gətirə bilərdimi? Yox, əlbəttə, yox! Bütövləşdi Müşfiq... Əslində, şeirlərinin ünvanını tapdı:

*Sardı gözlərimi incə bir duman,
Nə yüksəyi gördüm, nə də alçağı...*

Rəsul Rza Müşfiqin faciəvi taleyinə həsr etdiyi "Qızılgül olmayaydı" poemasını Dilbərə müraciətlə yazıb. Və məhz bu məqamı, Dilbərin Müşfiqə şair

kimi təsirini də vurğulayıb:

Bəlkə o belə şair olmazdı,

bu xalq,

bu torpaq,

o yaşıl yarpaq,

o aydın səhər,

bir də sən,

Dilbər,

bir də sən olmasaydın!

Rəsul Rza sanki şairliyin reseptini verir burda. Axı, doğrudan da xalqına sevgi də, torpağına bağlılıq da, təbiətə - "o yaşıl yarpağa" vurğunluq da, səhərlərin aydın olacağına ümid də Şair üçün hava, su kimi vacibdi. Bir də sevgi! Qadın! Müşfiqinsə həyatında Dilbər! Şairlik həm də Dilbəri, onun məhəbbətini qazanmaq üçün vasitə idi artıq.

Bu məqamda böyük türk şairi Nazım Hikmətin məhbəsdən xanımı Pirayəyə yazdığı məktubunu xatırlayıram:

"Tanıdığım bütün insanlar arasında nə sənin böyüklüyündə bir şairə, nə də sənin qədər şeiri anlayana rastlamadım. Sağ ol Pirayə, sənə layiq olmağa çalışmaq ömrümün ən böyük işidir. Madam ki, sən bu qədər iyi və gözəlsən, dünya və insanlar mütləq iyi və gözəl olacaqlar".

Pirayə şeir yazmırdı! Şeiri sadəcə, yazdırırdı. Elə bu "xasiyyəti" ilə şair idi, yəni şeir yaradan idi. Dilbər xanım sonralar Müşfiqə bir neçə şeir yazsa da, o həm də Müşfiqin şeirlərinin "həmmüəllifi" idi. Şeirə çevrilən duyğuların səbəbkarıydı, ona görə... Şair özü də bunu belə etiraf etmişdi: "Dilbər, şeir mənim həyatımdır. O, həmişə pərvazlanmaq istəyən bir quşa bənzər. Sən isə bu quşun qanadlarısan!"

Həm də, Müşfiq özü dediyi kimi, "bir ayağı qaçaraq olan" sevgilisini şeirlə bağlayırdı özünə:

Gözlədim yolunu hava qarardı,

Bu qaranlıq hava ruhumu sardı.

Səndən qəmgin kənül sevinc umardı,

Sən ey səadətım, neçin gəlmədin?

Görüşə gecikən qadın bu cür ürək

titrədən misralarla qarşılanarsa, növbəti dəfə intizarda saxlayarmı aşiqini?! Amma Dilbər saxlayırdı. Hətta nişanlanandan, ailə qurandan sonra da Müşfiqə darıxdırır, özü haqda düşünüür, hərdən də lap ürəyini üzürdü... Uzaqlıqla! Uzaqlığı ilə!!!

Və uzaqlıq...

Dilbər xanım Gəncədə anadan olmuşdu. Bakıya oxumağa gəlmişdi, Pedaqoji Texnikomda təhsil alırdı. Amma ara-sıra həm təyinatıyla bağlı, həm də ailə üzvləriylə görüşmək üçün Gəncəyə gedirdi. Əgər Dilbər-Müşfiq sevgisini bir roman, yaxud dastan kimi qəbul eləsək, bunun ən təsirli məqamı uzaqlıqdı. Bütün qəlbiylə, ruhu, varlığıyla birinə bağlanan adamın məsələlərə dözümlü olarmı?

Dilbər Axundzadənin kitabında Gəncəyə müxtəlif vaxtlarda bir neçə gedişi təsvir olunub. Hər dəfə də Müşfiq bu gedişləri, uzaqlığı dərd kimi, çəkilməz, ağır bəla kimi yaşayıb. Həsrətdən şeirlər yazıb... Hətta hirsələnib, hətta qışqanıb, hətta ittiham edib sevdidiyi qadını. Bir də ən maraqlısı budur ki, Müşfiqin dostları da onun Dilbərdən uzaqda keçirdiyi günlərdə necə əzab çəkməsini biliblər. İllər sonra Rəsul Rza "Qızılgül olmayaydı" poemasında Müşfiqin dilindən, onun üslubuna uyğun-

laşdıraraq bir neçə şeir yazır. Guya bu, şairin xəyali bir şeir dəftərindən tapılmış parçadı:

Dilbər Gəncəyə gedib.

Niyə gedib axı, niyə gedib?

Mən ki onsuz

bir gün qala bilmirəm.

Gözümde qəm,

Dilbər!

Sənsiz dura bilmirəm.

Rəsul Rzanın Müşfiqin ölümündən təxminən iyirmi il sonra onun məhz bu hissələrini qələmə alması təsadüfi deyil. Çox güman ki, elə o çətin günlərində Müşfiq dostuyla dərdləşib, həsrətini bölüşüb.

Ürəyi dözməyəndə Səməd Vurğunu da götürüb Gəncəyə getmişdi hətta...

"Dilbər bacı, bizim bu dağlara gəlməyimizin - dedi, - bir səbəbi var. O da Müşfiqin aşiq Kərəmə dönməsidir.

...Bilmirəm siz bunu necə ovsunlamırsınız ki, şəhərdə nə gecəsi, nə də gündüzü var. Gördüm bu gedişlə o Kərəmi keçib Məcnun olacaq, dözməyib dedim ki, gedək Gəncə dağlarına, bəlkə ürəyini orada təskinlik tapdı..."

Bu sözləri Müşfiqlə birgə Gəncəyə, Dilbərin görüşünə gedən Səməd Vurğun demişdi. Bəlkə bununla dostuna kömək etməyə, Dilbərin ürəyini yumşaltmağa çalışırdı, bilmirəm. Hər halda Müşfiqin çəkdiyi həsrətin də, nigarançılığın da bir faydası vardı. Yeni şeirlər, sevgi şeirləri yaranırdı bu duyğulardan.

Rəfiq Zəka Müşfiq şeirlərindəki bu çaları, bu hissi xüsusi vurğulayaraq yazır: "Sevgi şeirlərində ayrılıq çəkmiş bir gəncin işıqlı kədəri var. Bu kədər sənə dünyanı sevdiren məhəbbətinin ziynətidir. Könlün bu məhəbbətə qarşı

çocuqdur".

Doğrudan da, dəcəl bir uşaq erköyünlüyü duyulur Müşfiqin bəzi şeirlərindən. Məsələ burasındadır ki, Dilbər karyerasını qurmaqda israrlı idi. Ona görə hətta bəzən başı işlərə qarışdığından Müşfiqin məktublarını cavabsız da qoyurdu. Şair qarışıq, təzadlı duyğular keçirir, bəzən qəzəblənir, bəzən küsür... Hətta şübhələnirdi də... Məktublarından birində Dilbərə yazırdı:

"Bilmirəm niyə məktubuma cavab yazmırsan, ürəyimə cürbəcür şeylər gəlir; qorxu, nigarançılıq... Bəlkə də mənə unutmusan?! Əgər bilsən sənsiz necə darıxıram! Hər günüm bir il keçir. Bilsən, səni əlimdən buraxmazdım".

Müşfiqin ürəyi məktublarla soyumurdu, incikliyini şeirə də çevirirdi:

Ey insan qılıqlı, mələk xülyalı,

Bu ceyran ədalət, tərhan sevdalı!

Hey çalışdım, anlamadım dilini,

Heç bilmədim şeytanımısan,

mələkmisən, ya nəsən?!

"Qurban olduğum" şeirində isə daha yumşaq şəkildə dilə gətirirdi şübhələrini:

Bilməm mənə neçin atmış, unutmmuş,

Cövrü cəfasına qurban olduğum?

Yoxsa özgəsinə üzünü tutmuş,

Yeni sevdasına qurban olduğum?

Bütün sualların cavabı odu ki, Dilbər xanım sadəcə Qadın idi. Qadın isə həm qılıqlı olmalıdı, həm ədalətli, həm Şeytan kimi yoldan çıxarmalıdı, həm Mələk kimi düz yola çəkməli... Cövrü cəfası da öz yerində. Hə, bütün bunları bacarmalıdı qadın... Uzaqdan belə bacarmalı!

Evlilik...

Elə evlilik təklifini də Müşfiq

Dilbərə Gəncədə etdi. Qərribə bir sahiblənmə duyğusu hiss olunur bu təklifdə. Yaxşı mənada sahiblənmək... Məktubunda dediyi kimi, "əlindən buraxmamaq", həmişə bir yerdə olmaq üçün. Əslində yaqin sevərək evlənlərin hamısı məhz bu ehtiyacdən ailə qururlar. Artıq birgə keçirdiyin saatlar bəs eləmir, sağollaşan kimi darıxırsan, onsuz yaşadığın hər an mənasız olur. Və evlənirsən... Müşfiqlə Dilbərin evliliyi isə sadəcə, iki gəncin həyatında yox, ümumiyyətlə, ədəbiyyatımızda əlamətdar hadisə idi. 1933-cü ildə baş tutan toyda dövrün şairləri, yazıçıları iştirak edirdilər. Məşum 37-ci ilə hələ vardı... Hələ yaşamaq olardı.

Azərbaycan ailələrinə xas olmayan qərribə bir romantika yağır Dilbər xanımın evlilik illəri haqqında yazdıqlarından. Müşfiqin gündəlik həyatda da qayğıkeş, mehriban, diqqətli münasibəti xoşbəxt edib qadını. Bir də Müşfiqi sevirdi axı... "Sevgilim, sən həmişə haqlısan" - deyən kişini sevməmək olardımı?

Çadrovı küçəsində birotəqlı ev tutub orda yaşayırdılar. Müşfiq 18 nömrəli məktəbdə ədəbiyyat müəllimliyi edir, "Azərənşir"də redaktor kimi çalışır, dərmək aparır, oxucu görüşlərinə gedir, bir sözlə, şöhrətinin zirvəsindədir. Dilbərin anası da, Müşfiqin bacıları da ara-sıra qonaq gəlir, gənc ailənin qayğısına qalırlar. İstər Dilbər xanımın, istərsə də o vaxtlar yaşamış başqa sənətkarların xatirələrindən, əsərlərindən işıqlı bir HƏYAT yağır. Çox qərribədir ki, dövrün bütün məhrumiyyətlərinə, qa-

dağalarına, sürgün, repressiya qorxularına, kasıbçılığa baxmayaraq, həyat eşqiylə doludu bu insanlar. Rəsul Rzanın təbirincə desək:

*Ruzumuz yaxşı gündə
bir parça dağlı çörəyi,
bir tika*

*Xaşbulaq atirli Gəncə pendiri
Çəkməmizdə bağ yerinə
adi zivə kəndiri.*

*Günümüzü bir manat ödəyirdi.
Ən vitaminli qidamız şeir idi.*

Şairin yarızarafat dediyi "ən vitaminli qida" doğrudan da hər şeyin xilasınıdır. Görünür, artıq söylədiyim kimi, bu insanların həyatla, sevgiyə, işıqla dolu olmalarının da əsas səbəbi mədəniyyətlə yaşamaları idi. Bir də nə qədər kədərli olsa da, gələcəyə böyük ümidlər, hər şeyin daha yaxşı olacağına sarsılmaz inamı bu nikbinliyin səbəbi:

" - Yaxın vaxtlarda hər şeyimiz olacaqdır. Dilbər, kasıb oğlan idim. Sənin şeir vurğunu olduğumu görüb səni şeirlə aldadıb aldım..." - demişdi Müşfiq Dilbərə. Dilbər kimi bir qadını qazanmaq güclü etmişdi şairi. Ona görə daha da ümidli idi. Amma "yaxın vaxtlarda" nələr olacaqdı... Aman Allah nələr?!

Ağlamayan gözlər ağlasın...

Müşfiq görkəmli dramaturq, şair Cəfər Cabbarlına hədsiz çox sevib. Həm Dilbər xanımın, həm də Cabbarlının həyat yoldaşı Sona xanımın xatirələrindən bəlli olur ki, Müşfiq Cəfər Cabbarlına sənətkar ideali hesab edib, özünün təbirincə desək, "ruh mühəndisi" sayıb. Cəfər Cabbarlının hər yeni əsərindən, hər yeni uğurundan, pyeslə-

rinin səhnəyə qoyulmasından güc alıb. Cəfər Cabbarlı da özündən gənc və xeyli çılğın qələm dostuna böyük dəyər verib. Sona xanım Cəfərin Müşfiqi qəlb dostu saydığını və hətta "Sevil" əsərinin redaktəsindən sonra sevincək otağından çıxanda Müşfiqi görüb qanadlandığını da yazır. Bir sözlə, bu qarşılıqlı sevgi, ehtiram onların hər ikisinin yaradıcılığına müsbət təsir göstərirdi. Yeni əsərlərini bir-birinə oxuyar, uzun-uzun sənət müzakirələri edirdilər.

Təəssüf ki, paxıllıq, gözügötürməzlik Cəfər Cabbarlı kimi parlaq şəxsiyyətin, böyük istedad sahibinin də həyatında olmamış deyildi. Cəfər Cabbarlının teatri öz monopoliyasına çevirməsi kimi cılız ittihamlar, danoslar onun xəstə ürəyini bir az da ağrıdırdı. Hətta dramaturq bütün haqsız tənqidlərdən, böhtanlardan bezib Sovet Yazıçıları İttifaqına məktub ünvanlamışdı:

"...Əgər bu doğru isə, mən dərhal teatri tərk etməyə hazırım, təki onlar yazsınlar. Mən başqa müəssisələrə: 14 ildən bəri kimsənin heç bir şey yazmadığı və mənəm bu il iki libretto yazmalı olduğum operaya; heç vaxt işləmədiyim və buna baxmayaraq, repertuarını mənəm "1905-ci ildə", "Almaz", "Yaşar", "Sevil" pyeslərim təşkil edən rus işçi teatrına; 14 ildən bəri kimsənin heç nə etmədiyini, mən isə özümü ora da borclu saydığım Azərbaycanaya; habelə pyeslərimin əksəriyyəti oynanılan öz-bək, türkmən, tacik, tatar teatrlarında, fəhlə klublarında işləyən, nəhayət, tamamilə yazmaya bilərəm, təki o yoldaşlar yazsınlar".

Nə qədər də "müasir" səslənir, deyilmi? İş görən, zəhmət çəkən insanı əlindən bir şey gəlməyən biveclərin, bisavadların, istedadsızların daşlaması və adamın bezib "tərk etməyə hazırım", "tamamilə yazmaya bilərəm" - deyib özünəməxsus üsyan etməsi...

Həm gərgin, fasiləsiz iş, həm sağlamlığının qayğısına qalmaması, həm də qəliz dövrün qəliz işləri Cəfər Cabbarlının ürək xəstəliyini bir az da şiddətləndirdi. 1934-cü ilin 31 dekabrında Cəfər Cabbarlı 35 yaşında ürək tutmasından öldü.

"Cəfər Cabbarlının qəfil ölüm xəbərinin Müşfiqə necə təsir etdiyini yazmaqda qələm acizdir..." - yazır Dilbər xanım. Məncə görə bu xəbər gənc, ümidli Müşfiqin həyatında ilk böyük sarsıntıdır. Cabbarlının ölümünə yazdığı şeiri də ağı kimi səslənir:

*Öldü! Ağlamayan gözlər ağlasın,
Qələmlər, kağızlar, sözlər ağlasın!*

Cabbarlının ölümü Müşfiqin qanadlarını qırılmışdı sanki... Anıma bu, hələ ümidlərin sonu deyildi. Qarşıda ümidli, sevincli bir yay qalırdı... 1936-cı ilin yayı!

Bu yaz bir başqa yazdı...

Müşfiqin ən məşhur sevgi şeirlərindən biri, bəlkə birincisi "Yenə o bağ olaydı" şeiridir. 1936-cı ilin yayında yazılıb bu şeir. Nə zaman ki Rəsul Rza, Ənvər Məmmədخانlığilin ailələri, Əhməd Cavad Şükriyyə xanımla və övladlarıyla, bir də Mikayıl Rzaquluzadə Pırşaqıda dincəldirdilər, həmin yay. Həftəsonları Məmməd Arif, Əlağa Vahid, Sabit Rəhman, Müşfiqlə Dilbər gəlir-

dilər. Rəsul Rzagilin bağında uzun, şeir, söz, zarafat dolu axşamlar keçirərdilər.

Bunların hamısını akademik Rafael Hüseynovun son dərəcə təsirli "Bağ romanı" əsəsindən öyrənirik. Rafael müəllim o sevinc, ümid, fərəh dolu yayı o qədər gözəl yazır, o qədər təsirli şərh edir ki, özünü uzaq illərin arxasında qalmış o günlərdə hiss edirsən... Ancaq bu əsənin bir üstünlüyü də Müşfiqin məşhur "Yenə o bağ olaydı" şeirinin tarixçəsini açmasıdır.

Demə, şair bu şeiri Ənvər Məmmədخانlının bacısı Arifəyə yazıbmuş. Rafael Hüseynov Arifənin ömrünün son günlərində onunla söhbət edib, bu həqiqəti öyrənib:

"Bir gün mən dərstdən qayıdanda Sabir bağının yanında onunla üz-üzə gəldim. Dedi: "Ba, nə xoş bir təsadüf". Heç yadımdan çıxmır. Dedi: "Nə yaxşı oldu səni gördüm. Məndə sənə çatası bir şeir var. O şeiri verəcəm sənə". Bükmüşdü, belə dəftər kağızı idi. Verdi, mən də alıb qoydum çantama. Sonra açıb baxanda gördüm yuxarısında yazıb: "Arifəyə. Yenə o bağ olaydı". Ürəyimdə dedim, görən, bizim bağı yazıb bu? Oxuyub gördüm ki, bağda nə olubsa, hamısı bu şeirdədir". - deyən Arifənin Müşfiqə aid elə bir "iddiası" da yoxdu. Yəni, şeirdi yazılıb, vəssalam. Həm də axı Müşfiq çılğın idi, çox çılğın. Ara-sıra başqa gözəllərə də şeir yaza bilərdi... Dilbər özü də bunu sonralar təmkinli bir xanım müdriyyəti ilə etiraf edirdi:

"Müşfiq bütün məhəbbət şeirlərini mənə həsr etməyib. Məndən əvvəl yazdıqları da vardı, ikincisi də Müşfiq

surətpərəst idi, hətta birə dəfə görüb gözəlliyinə heyran qaldığı qıza da məhəbbət şeiri yaza bilərdi. Nəinki birə dəfə rastlaşdığı, lap yuxusuna girmiş bir gözələ də şeir həsr etdiyi olub".

Müşfiqsiz günlər... Müşfiqsiz Dilbər!

Dilbər xanımın "Müşfiqli günlərim" əsəri yarımçıq qalır elə bil... Müşfiqlə birgə həyatı yarımçıq kəsildiyi kimi... Müşfiqin aparıldığı o məşum gecə haqqında heç nə yazmır. Sonralar qələmə aldığı yazılarında da o gecəyə aid nə isə yoxdu. Görünür, o gecənin dəhşətini, keçirilən hissləri yazmaq mümkün süzdü...

...1937-ci ilin 4 iyunu... Həmin gecə apardılar Müşfiqi. Onunla eyni gecədə Əhməd Cavadı da, Hüseyn Cavidini də apardılar. Hər üçünü gedərgəlməzə!

Bu ilin, repressiyaların məntiqi, yaxud məntiqsizliyi haqqında çox yazılıb. Ona görə Müşfiqin "günah"ını araşdırıb tapmaq çətindi. Çünki şairin Sovet rejimini tərənnüm edən "28 aprel", "Lenin", "26-lar", "Stalin" kimi əsərləri də vardı. Üstəlik kimsəsiz, yetim bir uşağın günahı nə ola bilərdi ki? Dilbərin əmisi İdris Axundzadə 36-cı ildə tutulmuşdu. Ehtimallardan biri odur ki, Müşfiq də bu adamlarla dostluq və qohumluq əlaqələrinin güdazına gedib. Amma yenə də heç bir məntiq yoxdur burda...

Bu yazıya hazırladığım vaxtda Milli Kitabxanada dövrə aid məqalələrlə tanış olduqca dəhşət bürüyürdü məni. Akademik Rafael Hüseynov "İçimizdəki

qurd" əsəsində bu yazıların bəzilərini şərh edir, onlardan parçalar gətirir. Mənimə bunu etməyə cəsarətım çatmır. Həm də axı sevgidən, Dilbər-Müşfiq dastanından danışdığımız yerdə bunlara nə həcat? Sadəcə, bu yazılarla tanış olanda bütün zamanların və dövrlərin ən həlledici "silahının", paxıllığın gücünü bir daha dərk etdim. Rafael müəllim bunu həmin əsəsində dəqiq ifadə edib:

"... Müşfiqin gedişinin labüdlüyünü törədən siyasi səbəblərdən savayı mühüm səbəb də vardı. Paxıllıq. Müşfiq istedadlı idi, amma həm də talantlı olduğunu gizlətməyən idi... Bu isə paxılları daha da yandırır".

Müşfiqdən sonra, elə həmin ilin 2 noyabrında Dilbər xanımı da "vətən xaininin arvadı" kimi həbs etdilər. Həbsxanada olmanın mənəvi və fiziki işgəncələrə tab gətirməyən Dilbər həvalənmışdi... "Yazıq Dilbər! Dilbər hey... Müşfiq gəlsin..." - deyib qışqırırdı. Bir müddət ruhi xəstəxanada müalicə alandan sonra anası Leyla xanımın səyləri, müəyyən yerlərə yazılı müraciətləri nəticəsində Dilbər xanım azadlığa çıxdı... Lakin bu, azadlıq idimi? Müşfiqsiz, hələ üstəlik üzərində ən müxtəlif düzəlməz yarlıqlarla necə yaşayaydı zavallı qadın? Necə xilas olmalıydı... Yenə Rafael Hüseynovun əsəsindən Dilbər xanımın sonrakı taleyi haqqında öyrənirik:

"Dilbər xanımın oğlu, qızı vardı, hələ sonuncudan əvvəlki ərindən də bir oğlu cavan yaşında epilepsiyadan tələf olmuşdu. Amma birinci əriylə yerli-dibli rəsmiləşməmişdi izdivacları, ikinci

əriylə də uzun müddət nikaha girə bilməmişdi".

İllər sonra Dilbər xanımın qızı Leyla Axundzadə "Müşfiqli günlərim" kitabının yeni nəşrinə ön sözündə yazırdı: "Anladım ki, anam Dilbər Axundzadəyə güc-qüvvət verən, onu mətin, şux saxlayan ölməz Müşfiq məhəbbəti, Müşfiq ruhu imiş..."

Leyla xanımın sözlərindən də, ümumiyyətlə, Dilbərin ömrünün sonuna kimi Müşfiqlə bağlı tədbirlərə, görüşlərə getməsi, onun haqqında yazmasından da bəlli olur ki, sonrakı evliliklər ona sadəcə, xilas üçün, bəlkə kiməsə sığınmaq üçün lazım olub. Bəlkə də, ana olmaq, ömrünü balalarına həsr etmək üçün... Axı, onun Müşfiqdən olan Yalçın adlı oğlu iki aylıq tələf olmuşdu?! Dilbər xanım bu mənada da yaralı idi... Ona görə sonrakı evliliklərini heç vəchlə Müşfiqə xəyanət kimi yozmaq olmaz...

O, ömrünün sonuna kimi bir vaxt intizarda saxladığı, gözlətdiyi, amma bütün qəlbiylə sevdiyi Müşfiqinin həsrətiylə yaşayırdı. Bunu Müşfiqin "Qurban olduğum" şeirinə cavab kimi yazmışdı:

*Gözlərim yoluna həsrətlə baxar,
Həsrətin qəlbimi yandırır, yaxar.
Of! Bilsən ürəyim necə darıxar,
Ay şirin dilinə qurban olduğum!*

1990-cı ildə o həsrət sona yetdi... Dilbər də əbədi yumdu gözlərini.

Bu dünyada isə onlardan şeirlər, nəğmələr qaldı.

Bir də dillərə dastan olan sevgiləri...

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSIYA HEYƏTİ:
ANAR
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
İsa HƏBİBBƏYLI
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYILOV

Ünvan: Bakı-10, Dilarə Əliyeva küçəsi, 227

Telefon: 498-55-33

E-mail: mehemed-baharli@mail.ru

Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.

Şerti çap vərəqi 6,3.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
"Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin
dərc olunması tövsiyə edilən dövrü
elmi nəşrlərin siyahısı"na daxildir.

Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır,
«Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində çap olunur.
Çapa imzalanıb 29.09.2017.

Jurnala abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.

Bir nüsxənin abunə və satış qiyməti 2 manatdır.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalına məqalə göndərən müəlliflərin nəzərinə

Jurnalın yaradıcı heyəti müəlliflərə əvvəlcədən təşəkkür edir və məqalələr hazırlanarkən aşağıdakı qaydalara əməl edilməsinin vacib olduğunu bildirir:

1. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalında təhsilin bütün pillələrini əhatə edən elmi-metodik məqalələr dərc olunur.

2. Məqalələrin məzmunu jurnalın profiline uyğun olmalı, problemin aktuallığı, elmi və praktik dəyəri, irəli sürülən nəzəri ideyalardan təcrübədə istifadə imkanları öz əksini tapmalıdır.

3. Məqalə yazı və elektron formasında (maqnit diskləri – 1,44 MB, CD, fləş) qəbul edilir. Materialın həcmi 6 səhifədən az, 15 səhifədən çox olmamalı (A-4 formatında, interval – 1,0; şrift – Times New Roman, ölçü – 12pt), Microsoft Word proqramında yığılmalıdır (Word – 98 və sonrakı versiyalarda).

4. Məqalənin adı və xülasəsi (4-8 sətirlik, interval – 1, ölçüsü – 12pt) bir-birinin eyni olmaqla üç dildə - Azərbaycan, ingilis, rus dillərində, mətni isə bu dillərin birində verilməlidir.

5. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinad olunmalı, bu zaman son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməli, ədəbiyyatlar mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməli, məsələn, [1] və ya [1. s.109] kimi işarə olunmalıdır.

6. Məqalədə müəllifin adı, soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi, rütbəsi, əlaqə telefonu, vacib hesab etdiyi digər məlumatlar göstərilməlidir.

Müəllifin şəkli fotokağızda və ya elektron formada ola bilər.

7. Məqalə redaksiyaya ya şəxsən təqdim edilməli, ya sifarişli məktub şəklində poçtla göndərilməli, ya da e-maile ötürülməlidir.

8. Hər bir məqalədə müvafiq indeks və ya kodlar, habelə xülasələrin yazıldığı üç dildə açar sözlər verilməlidir.

9. Material seçilərkən jurnalın redaksiya heyətinin və yaradıcı əməkdaşların müzakirələrindən sonra dərc olunması tövsiyə edilən, mövzu baxımından aktualıq kəsb edən, həmin sahə üzrə tanınmış mütəxəssislərin müsbət rəyi olan yazılara üstünlük verilir.

10. Dərc olunmayan yazıların orijinal variantı redaksiyada saxlanılır.

11. Məqalələrin çapı üçün müəlliflər pul ödəmir və onlara qonorar verilmir.